

„УКРАЇНСЬКА БІБЛІОТЕКА“

Ч. 10

Ж О В Т Е Н Ь

1933.

ГАЛИНА ЖУРБА

ЗОРІ СВІТ ЗАПОВІДАЮТЬ...

З післясловом

МИКОЛИ ГОЛУБЦЯ

Л Ь В І В

НАКЛАДОМ ІВАНА ТИКТОРА

Наклад 5000 примірників.

Обложка рисунку Едварда Козака.

Друк. З. Медичкни Львів, Блхарська 9.

І. СПОМИН ПРО ЦИМБАЛИ.

Говорив дід Захарко. Давно ще колись, як були великі сніги та морози. Дарці тоді було п'ять років. В печі горів вогонь, по кутках було темно. Дід сидів на полу, спустивши ноги. Дрантивий' почорнілий кожух ледви тримався на його плечах. Курив люльку, тіль його хилилася на стіні.

— Як от, твого ворога тяжкого не бере ні суд, ні закони ніякі, то ти-но лиш одну таку жаринку підклади йому. І не гріх.

— Не гріх? — перепитав неупевнено молодий Палій.

— Не гріх; — твердо повторив старий. — Цеж за твою кривду. Думаєш, вогонь не знає, де йому зайнятись? Не по-правді — не буде горіти; це я тобі кажу.

Дарка тоді перестала колисати дитину й дивилася на діда.

— Кажете, — не буде. А чомуж Латішкевич згорів? — знов обізався Григір.

— Латі-ш-ке-вич?...

Дід надумувався хвилинку.

— То що, що згорів?.. Латішкевич не наш. А в тім... Що ти там знаєш...

Тоді увійшла з надвору Настка, Григорова жінка. Скинула під припічок оберемок ріща. Дарка похитала завішену над полом колиску й тихенько заспівала.

— А ти ще не спиш? — засміялася до неї мати.

На дворі блистів ниней та зорі.

— Хел.. Ще мій дід, бувало, казав: як святій вогонь не розсудить, то ніхто не розсудить. А мені так і запало в пам'ять.

— То ваш дід, тату, родом з Кременця були?

— Ні, здалеку.

Замовкли. Проти печі стояла Настка, розв'язуючи хустку. Живий, червоний блиск м'яко обіймав її по-стать. Тріщало ріща. В сінях кричав кіт.

— А звідки-ж саме? — почувся знову Григорів голос.

— Здалеку таї вже, — була відповідь, мов відколотий сокирою дубовий сук. Десь на вулиці у морознім смерку лунало:

*...саааааавейка, да пташка
жалєбно пайооооць!..*

А з другого кінця села:

*... Гей, гей, вогда-лю.іей!
мене молодого...*

Нарід веселився. Були зимкі мясниці.

— То вони, значить, не з Кременця були? А я думав...

Молодий Палій підвівся, взяв пляшку зі столу, налив батькові чарку. Дід Захарко не-то закашлявся, не-то захихикав. Взяв, не кваплючися, чарку. Вон тремтіла в його поморщеній, кремезній руці.

— Куди там з Кременця! Десь аж з тих-о київських країв, зза Житомира, геть...

Помахав рукою і яось з розвагом, мрійно вихилив чарку.

Горілка потекла йому по шиї за сорочку. Крутнув головою, сміявся.

— Гооо!.. Вони були не такі, як тутешній нарід. Куди!.. Тутки таких нема.

В голосі дідовім зневага для тутешніх та решпект для тамтих. Кулак підніс, струснув ним.

— Он які вони були. Хоч-би ті два батькові брати: Клим та Сильвестер, (бо діда то памятаю вже сильно старим). Ох, і забіяки-ж були! На зріст високі, смугляві як турки, а загоністі!.. Головою накладе, а своїм не поступиться.

Молодий Палій засміявся, старий визвірився на нього.

— Ти не смійся. То були хлопці, а ти що? Вониж всі й понакладали головами до одного, тільки мій батько помер так як треба, а ті... Сильвестра застрілили жандари, як засівся був на них у лісі, а Клим то з ко-

нем разом вбився, вертаючи з якогось весілля. У той яр біля Кременця скочив, тай не тріпнувся навіть ні він, ні кінь.

— Ха, ха! Справді, здериголови були.

— Ооо! То були хлопці.

Дід Захарко голову мрійно закинув. Випростав плечі, аж сорочка йому розхристалася на грудях. Поволі набивав люльку.

— Ну, а дід же ваш, тату? З ними, кажуть, теж...

— Дід, то звісно, — спікся. Спалив панську горальню, але й сам згорів. Десь не встиг вискочити, чи так вже мало бути, бо витягнули лиш обгорілі кістки.

Старій Палії закурив люльку й враз повеселішав.

— А думаєш, молодиці кепські були? Молодиці тож були нівроку. Як от, тітка Соломка. Сама задушила скажену вовчицю. Хрест святий! Йшла якомсь полем, а тоді саме бігала скажена вовчиця. Накалічила людей та худоби, що страх.

Тітка, як звісно зимою: в чоботях, в кожусі. На руках дитина. Коли женеться ця вовчиця, та просто на тітку. Поле. Одна.

Вона тоді дитину в сніг, а сама вовчицю хап за вуха, тай сіла на ню верхи як на коняку. Колінами стиснула, праву руку в рукав, та у песок вовчиці. Впхнула, тай задушила.

Дід Захарко сміявся, показував руками. Син та невістка слухали з подивом. Давня, давня історія якоїсь тітки Соломки захвилювалася по стінах химерними тінями. Знов дзенькнула чарка. Обидва Палії випили та засміялись.

Дід розводив рукою. Двоє блискучих, цікавих очей жалібно стежили з куточка за кожним його рухом.

— Ееех! Колишні люде... — зітхнув мрійливо. — Як би ти бачив мого діда, що то за сила була. Я проти нього — мушка. Візьме, бувало, цеглу й покришить, як хліб у руках. Не чути навіть, як лускає. А як заграє на цимбалах, — сльози течуть. А що вже пити, — то

вмів. Вік прослужив при горальні, то було горілку як молоко сьорбає з відерця.

— Ха, ха! А за що це вони підпалили горальню?

— Тра було.

Змовкли. Усе в цей вечір здавалося Дарці якесь незвичайне. Вогонь хвилинами примеркав у печі, розблискувався знову. Червоне саяво блимало по стінах. Тихо було. Тільки за дверима жалісне нявкання котяче.

— Мамочко, пустить Мартина до хати, — обізвалася тихо.

Мати перечучо хитнула головою, підкинула рiща. Хату облягла ясність м'яка та весела. На стiнi хиталася величезна рука. Від люльки повзли химерні тіні.

— Були, бач, у мого діда цимбали. Такі вироблені штукарно, з якогось-то дерева такого. Дуже дорогі. Де він їх взяв — не знаю, але що беріг — то страх. Бувало, нам, дітям — не доторкайся навіть. Часом лиш сам візьме й заграє, але рідко, рідко коли. Старий вже був сильно.

Каже було: як умру — все ваше. А цимбали, каже, покладете мені в домовину. Бо це, каже, дерманські цимбали.

Як де okazія, — то до діда, щоб грали. Та він тобі не до всякого піде. Панам, було, ні за що на світі не заграє. Хоч-би йому медом золотого поливали. «Не діждали-б. Нехай їм, каже, собаки грають».

Враз у печі примеркло. Хату облягла сутінь. Нагорблені плечі, голеза та люлька впірнули, як у топіль. Голос звідкись ішов спомінаючий, далекий.

...Колись, раз пан посилає за дідом. Іменини справляв, то тра було грати. А дід сховався, тай каже: нема дома. Коли знов прибігає льокай. «Пуйдзь, пуйдзь, старі! Достанеш дуката».

— Не хочу я, каже дід, твоїх дукатів, бо не здужаю. І цимбали мої поломатися.

Коли диви: — вже окоман зі штельмахами женеться. — «Зараз мені бери цимбали та рушай до двору».

«І цимбалів нема, каже дід, і сам не здужаю. Хіба

нема вже Нухима з клярнетом? А ні, то нехай панам органістий на органах заграє».

А панок аж запінився. — «Зараз мені щоб були цимбали». — Та з кулаками до діда.

— Та же-ж нема.

— Як нема?

— А так, що нема, — каже дід і собі почервонів.

— Гей, хлопці! Пошукати цимбалів, — гукає окоман.

.Ті сюди-туди, та й знайшли за подушками.

Ех, як не розсердиться мій дід, як не зірветься, та за ті цимбали... панкові із рук та й у піч, у вогонь. «Ось вам, каже, вражі сини, цимбали».

То щоб ти подумав?.. Витягнули діда у п'ятьох і сто батогів дали. Дарма, що білий був. То-ж за панщини робилося ще.

На дворі заводив вітер. Груша лопотіла гиллям об стіну і в стріху. Захар Палій згадував.

— Памятаю, як батько мій з братами принесли діда на рядні й водою одливали. Але він потім вже не вставав більше. Лежить на печі й мовчить цілими днями. А як нема нікого в хаті, то шепче: я тобі ще, каже, собако, заплачу за цимбали. Го, заплачу, пожди! Самими червінцями, заплачу, аж небо від них почервоніє.

Памятаю, раз якось в осени, вечеріє. В хаті нікого, тільки дід та я. Лежу на теплій лежанці.

Смерклося. Бачу, дід злазить з печі.

Я здивувався, бо вони вже звіроку не могли ходити. Бачу, — зліз. Вигорнув у покришку жару, поставив серед хати. Рукні звів угору. Шепче щось. Так чудно якось промовляє. «Розсуди нас, каже, твоім вогнем, святий Боже, святий кріпкий, святий безсмертний! Та помилуй мене грішного». І все хрестить той жар. А жар то спалахне синеньким вогником, то геть примеркне.

Мені зробилося страшно, а дід висмикав пачісків жменю тай каже: «ходім».

Іду за ним. Геть аж туди полем, де була коліса стара горальня.

Обійшли кругом муру. Кажє дід: «подержи», а сам лізе на мур.

Думаю: як же це вони полізуть, коли вже стільки не могли ходити?

А то Бог так дав; — я тобі кажу. Переліз, взяв цю покришку та мов під землю запався. Щез.

Стою, чекаю. Ніч, вітер. Зуб на зуб не потрапить. А тоді зразу як не зробиться мені страшно. Як не пустюся тікати. Ніг під собою не чую. Волосся так-о дубом стало. Відбіг може гонів зо-трое, оглянувся, — аж горальня горить. Го я зняв шапку, перекрестився, а серце в мені — тіп, тіп...

Згоріло тоді все чисто, бо дерев'яне було, та ще спирт у бочках. Спалахнуло зразу. Дід згорів теж. А як це з ним було, — оден Господь знає. Я тоді був такий-о як Дарка, а дідові певне до ста добігало.

Вмовк. Ніхто не обізвався зразу, тільки кіт кричав за дверима. Ріща в печі тріщало. Тінь дідова хиталася на стіні та стелі.

Враз зникнув десь дід і тінь тая. Знов вигулькнули разом. Все в хаті танцювало в цьому блимливому світлі і всі мовчали. Раптом молодий палієвний голос:

— Молодець! Таки не дав цимбалів. Ха, ха, ха! — засміявся, гримнувши кулаком у стіл.

І зразу повеселішало в хаті, немов розвіявся важкий якийсь дим. Всі загомоніли.

— Мамочко, пустить Мартина до хати, — почувлось удруге з куточка полу.

— А миші в коморі хто буде ловити?

— В коморі так зимно, — бренив прохаючий голос дитячий, але ніхто на нього не звернув уваги. Грігир наливав чарку, припивав до старого.

— Дай нам Боже, тату!

Потім замислено промовня: он як воно було... А я й не думав. — Подав батькові чарку. Сідали вечерять.

Тоді Дарка тихо зсунулася з полу та зіп'явшись на пальці відчинила двері. Війнуло морозом. З приязним

муркотінням вбіг весело кіт. Не встиг потертися об дарчинні ноги, як знов опинивсь за дверима.

— Ай, мамочко! Нехай він побуде, — навздогін за ним вирвався розпучливий оклик.

Але Настка в той вечір була лиха та рішуча.

— Ти ще не слухати будеш? Мішкі хліб тереблять в коморі, а він преться до хати. Сибіріє котице! Гайда вечерять! — крикнула сердито, витявши Дарку локтю по плечах.

Тоді Дарка, що стояла досі перед матір'ю смиренна, звівши на шию перелякані очі, враз вся спалахнула; кинулася як розлючений горобець, заплитала на місці. В очах її блиснув гнів та сльози.

— Не хочу вечеряти. Не буду їсти, не буду колісати дитини. Не буду!

Рвучко відвернулася та полізла на піл.

— Тю! Ябе скажене, — засміявся батько. Дід цмокнув вдоволено й промовив, показуючи пальцем: бач?.. Ось тобі паліївська кров.

Всі троє засміялися: дід, батько та мати.

Дарці тоді вдало, що дід показував у себе на пазусі кров. Якусь «паліївську» кров. Так їй чомусь здалося. Проте не посміла глянути. Лягла на полу, накрившись з головою маминим кожухом. Було образливо за себе та Мартина. Схлипувала, шморгаючи носом. Думала про жорстокість людей, розжалоблюючись все більше, а кожух мокрів від її сліз. Гнів та розпука стискали їй горло, захлистувала гореч перенесеної зневаги.

Потім, як надокучило схлипувати, стала про себе шепотіти одну захоплюючу історію, котра починалася завжди після всіх сутічок з мамою та не мала кінця.

Це була мандрівна історія з котиком Мартином та горпишеним Миліяничком аж туди, до стінки, по той бік греблі, де росли горіхи та були на вільхах воронячі гнізда.

— Ти встанеш їсти? — обізвалася мати.

Дарка не відповіла, тільки, притаївши дух, лежала нишком. Очі її блукали по стелі. Майже ніхто не обзи-

вався в хаті. Батько щось питав діда, але той відповідав неохоче. Довечерювали.

В соняшну мандрівку по оріхи вплелися враз цимбали.

Таємничий, незбагнаний інструмент, що видає неменш таємні, чаруючі звуки. Якийсь дід грав на них. Старий, похмурний старець, а тітка Соломка, сміючися, кинула у сніг дитину. Сміючися червоними вустами, руку закутала в рукав та у писок вовчи...

Дарка насторожилася. Вітер на дворі жалісно скиглів, дзеньчав шибками, жбурляв у вікна жменями снігу.

— Вовчиця! — промайнула несподівана, жаклива думка. — Сіра, страшна вовчиця, а за нею слідом млинар Лозецький, цей відьмак, страховище всіх дітей в селі. — Зразу стало під кожухом душно. Відхилила краєчок. Гарячими очима дивилася на стелю.

Велика голова з коштрубатими бровами схилилася над нею.

Хтось кашляв у хаті. Стукотіли статки. Мати прибирала посуд.

— Чи ти сьогодні вечеряти встанеш? — спитала удруге.

Тоді Дарка добре почувала, як дід Захарко муркнув ледве чутно: не зачіпай її.

Велика чорна тіль хиталася на стелі.

— Це дідова голова, це дід — шепотіла про себе. — Ось люлька, ніс, брови. Два діди. Цей і той.

Каже: не зачіпайте Дарки, бо я вам покажу!..

Той другий дід, що грав на цимбалах. Грав, а сльозн...

Потім розпалив великий, великий вогонь і кинув у нього цимбали, щоб не дати панам.

Водила очима і пальцем за тією по стелі.

— А цей дід грає? Цей, живий дід.

— Гравби, колиб тамтой не спалив цимбалів.

Дозво шепотіла, лежучи нишком, стримуючи віддих. Врешті голова дідова почала віддалюватись. Плила в якусь каламутну віддаль, ставала далека, далека.

Слова гомоніли десь, як шелест травиці. Чийсь голос ласкавий, як пестіння, мов пісня коліскова. Мамині — не-мамині, цілючий, усміхнений голос. Кликав Мартина.

Тоді заплющилися вії.

Хтось тихо, мов по перинах, наблизився до Дарки. М'яким чимось, важким кинув на ню й сміявся.

Почула над самим обличчям приязне муркотіння. Усміхнено протягнула руки, пригорнула до себе Мартина і зразу заснула.

Це були недавні ще роки. Земля Волинська мерцем незастиглим лежала заплющена під зажуреним небом.

Над нею зграї чорного вороння зліталися на п'яній бенкет з цілої «імперії».

У рсях, в «мундирах» обсіли уряди, церкви. Надали карканням простори. Вона, як розгорнутий псалтир, лежала перед засмученим небом. Як Пересопницького євангелія мережані листки. Покинута, забута.

Ранок при її узніжжю, а Вечір в головах ставив червону свічку. Кадильним димом обкурював її.

Потім приходила у чорних ризах зажурена Ніч. Світила лямаду й псалтир над нею читала.

Лежала непорушно з зацікавленими устами, без віддиху майже, жива і мертва, кривлею лишень тепла.

Лежала в безмежних ланах буряків та пшениці. В цукроварнях, горальнях, панських фільварках. З розкинутими пишно палатами графів та магнатів, притулених безпечно по затишках парків.

Крадькома попід села, скиби мужицьких півланків, мов полатана свита. На них пустоколосий суржак, кукіль та нужденність. Запеченою кров'ю розкапаний мак.

На них, припавши ниць до чорнозему, сам як земля чорний, спав землі господар. Скопаний, обдертий, незнаючий, безмовний. Український селянин.

Гнув покірно шию, топився в горіліці, називав себе «руським» та мрив сон про землю. Був, як худоба, або як дитина.

Над ним одвічна, чужина сторожа. З нагайом »гокоман«, пани, жид-лихвар, поняті, урядник, піп з союзу »русскаво народа«. Становий, стражники, фурдинга. Цар і горілка.

На зрошених його потом ланах випасалося чужинецьке пансьтво. Підпанків загони.

З хижими очима, жадні наживи, духливі собою.

Допталися по його розхристаних грудях, запльовували очі. Він невидючий, скопаний, безсловниий качався всім під ноги. Як німнина терплячий.

Над ним шуміли порожні колоски пшеничні на непогноєній скибі.

Шуміли ласкаво та сумно, а може глумливо. Він лиш до землі у безтямі тулився. Вона потайки горнула його до своєї пореаної груді.

Годувала його з останньою, найпорожнішою цницьки, як пририта, приланцюжена сука своє наймарніше сліпе цуценя.

Лизала його потайки темними ночами. Зализувала рани та спивала сльози. Грішну й непорочну його душу сповідала. Виколисувала в ньому невсипущу тугу.

Він від туги тієї хилився, вчіплювався руками, губами в чорні матерні груди та цим тільки був дужий. Цим лишень тримався.

Припадав до неї. Синяками, мозолями тулився. Скимлів, жебрав у неї спасіння. Просив хоч одну жменьку. Одну малесеньку жменьку на квартиру горілки.

І вона жменьку давала. Останню свою жменьку.

Висотані з жил своїх та м'язів мідяні гроші заносив до шинку. Напивався горілки й тоді лишень почував у собі силу.

Гула тоді в ньому, бушувала ця безголоса туга, що її надихався з легенів Землі.

Біснлася в ньому, як в несамовитім. Підземна, збунтована сила.

Жбурляв тоді проклони великим потугам: Землі і панам, своїй простоволосій Долі, і Богові під ноги, —

верг важкі, мов каміння, прокльони. Тільки проти одного царя не смів бунтуватись.

А коли й проти нього мав піднести чорноземні руки й горами загатити межу своєї рідлі, — тоді мав скінчитися світ і зорі померкнути мали... Та якесь нове мало прийти народження світу.

Але в ті роки все ще твердо стояло на своєму місці. Земля Волинська незбуджена дримала. Триумфно каркало над нею хижацьке вороння. Пишалися графські, князівські палати. Лани буряків, пшениці стелилися морями. Лунала переможно чужинецька лайка. Гарапник свистів по зігнутих спинах. Як сотні років, незахитано, владно. Саме під світову війну підходили літа.

Максимко тоді саме починав ходити. Був головатий, з синіми очима й великим животом. Майже щодня вилітав з коліски й дерся несвоім голосом.

Це були перші спроби пізнавання жорстокої дійсності шляхом гіркого досвіду. Максимко набивав гудзи, але як родовитий українець, не робив з того висновків на майбутнє та раз-у-раз повторював спроби плігання головою вниз.

Дарка, що в той час могла вже, зіпнявшися на пальці, бачити, що діється на столі, мусіла розплачуватися не раз за братові експерименти. Перед нею уперше ставали рачки косоокі, у всій своїй жажливій наготі, страхіття обов'язку, громадської справедливості та відповідальності за вчинки ближніх.

Бнто її, що не доглянула дитини, що кіт сало стягнув з мисника, що Бровка впустила до хати. Кричали тоді обоє з Максимом, перемішуючи кришталь своїх сліз з попелом припічка та порохом долівки. Але великий, спокійний кіт Мартин вчив їх достойної байдужності, а пес Бровка, вічно прив'язаний на ланцюгу, — мовчазної терпеливості.

Мати самих зачиняла в хаті. Мусіли тоді цілими днями гратися удвох, сидячи на долівці або вилазючи на

лаву з приплющеними до шибки носами дивилися в подвіря й на дорогу.

Бровко бігав на ланцюгу біля клуні. Скакали по снігу горобці. Півень ховав під себе приморожену лапку.

Реготалися, коли горобці зводили біжку біля кізяка, кричали до півня, щоби кукурікав, Бровка запрошували на виграшки до хати.

Ті години самоти, були годинами винаходів та відкрить. Хата тоді перемінювалася в країну незбагннутих чудес, а Дарка нишпорила по ній з безоглядністю окупанта. Знаходила високо на комині пляшечку з ліків, заржавілий гудзик, голку вп'яту в образ святого Михайла, трое кораликів червоних на мисинку в куточку. Клала все у скриньочку від сірників, обмотувала папірцем з махорки й ховала за пазуху разом з усіма цяцками.

Часом запускалася в петрі зеленої скрині. Там лежало святошне мамині й татові. Полотно, рушники. Пахнуло мятою, васильками. Дарка обмотувалася маминим поясом, завязувала жовту, шовкову хастку, начіплювала на шию намисто з дукачани.

Максимко, що не міг ще тоді товаришити сестрі в цих чудесних мандрівках, приглядався знизу, повзаючи по долівці. Врядигодні захоплено зверескував, протягаючи настирливо руки, кричав: дай, дай, дай!

Коли згодом починав хтіти їсти, переставав захоплюватися. Клав у рот два пальці, ссав їх з жорстокістю, понуро дівлячись зпід лоба на сестру, а сльози текли йому по личку.

Коли голод дошкулював і Дарці — влазила у піч, заглядаючи в горшки. Часом траплялася задубіла бараболя, або пригарі з каші.

Часом бували нещасливі дні, коли падала на долівку миска чи покрішка, бючися на шматочки. Тоді заломлювала руки, голосячи в нестямній рослуці.

Максимко з солідарности починав і собі верещати, ще більш поглиблюючи її горе.

Кричали, доки не надокучило самим або Мартинові.

Тоді прокидався з дрімоти, протягав ліниво лапи та йшов подивитися, що саме скоїлося. Терся пикою об Максимкове, то об дарчине личко, помуркуючи бадьоро. Хвостом лоскотав їх підборіддя. Заспокоював пестючися. Втихали.

Змореній криком Максимко засипав з пальцем у роті. Дарка гралася з Мартином у діда та бабу і теж засипали.

Бували дні зимою, коли мати забирала з собою Максимка, закутавши у полу кожуха, йшла до міста, або на оденки. Дарку саму зачиняла в хаті. Це були найсумніші в її життю години.

Плакала тоді гірко. Просилася з матір'ю до дядни, але в неї не було чобіт і це був такий переконуючий доказ, що мусіла перед ним коритись. Просила тільки, щоби мати не барилася довго. Потім вилазила на лаву й проводила її поглядом за ворота. Сперши на руках підборіддя, дивилася тужно перед себе.

Під клунею на дубових колодах сидів Бровко. Так само тужно дивився і брязчав ланцюгом.

Ще недавно взяв його тато у дядька Сапрона. Бровко тоді не вмів ще їсти. Мав коротенькі вуха. Хвостик, як дарчина коса. Бігав, неначе котився.

Григір роздзаявив йому писк, глянув на піднебіння й сказав: ледащо буде.

Щуцень бігало за Даркою, кусало її п'яти, ганяло за курми, йшло у переверти з поросятами, налазило до Мартина. Було таке радісне, що колиб вродилося людиною — не переставало б сміятися.

Коли підростло, «з таке, як ослінчик», Григір уперше прив'язав його біля клуні. Бровко прийняв це як виграшку. Мало не вискочив з радості на тата. Потім скакав по колодах, грався ланцюгом, докіль не надокучило. Тоді шарпнувся. Упав. Хотів бігти — не пускало. Здивувався. Шарпнувся удруге, втретє та й заскімлів.

Звичайна доля собаки, яку ласкава людина обдарить увагою та призначить собі за сторожа. Але Бровко не мав людських поглядів на кареру і не втішився.

Дарці чомусь здалося це страшним. Зібрала чорні шнурочки брів, намагаючись збагнути. Потім підбігла до Бровка й стягнула йому через вуха ремінну оборожу.

Скакав, скимлів з радості, лизав її губи, ганяв навкруги мов шалений та гавкав.

Але Дарці тоді дали три ремені, а Бровка знову взяли на привязь.

Відтоді сидів біля своєї буди. Коли проходив хто мимо, -- весело кидався на нього передніми лапами. Вищав, лащився. Згодом посумнів. Зрозумів неволю.

Сидів цілими днями на колодах, позіхаючи з нудьги.

Крізь замурзану шибку Дарка посилала йому пестливі слова й сум своєї самотності. Потім знайшла в щілині вікна засохлу комаху й стала про ню співати.

Задзвонив сміх. У подвір'я увійшла дядинина Зіня. Поставила біля керниці відра на коромислі, нагнула журавель. Короткий, білий кожух розвівався на її струнких стегнах, відкривав гнучкий стан та наліті груди.

Розсміяна з руськими пасмами кіс під темною хустиною, з яблуневим румянцем. Не встигла нахилитися до баді, як коандрів Ксень перескочив туди і нагнувся разом з нею. Руку поклав на її стані; хотів буцім кинути в керницю. Пручалася. Лице закривала руками. Сміялися обое. Він таки прихилився й поцілував її соковиті губи. Потім витягнув бадю й наповнив її відра.

Сміючися, завязувала хустку. Оглянулася й побачила у віконці Дарку. Підбігла та постукала в шибку.

— А мати де?

— Нема.

— Ти сама?

— Сама і кіт.

Зіня засміялася. Хтіла знов бігти. Дарка притулила губи до шибки.

— Не йди ще, не йди. Постій трошки — просила.

Тоді Зіня близьенько нахилилася до вікна й сміючися постукала пальцем.

— Не кажи, Дарко, нікому, що Ксень мене цілував. Не скажеш?

Дарка повагом хитнула головою.

— Гляди-ж, то принесу гостинця.

— А ти будеш моєю товалишкою?

— Буду, — засміялася Зіня та габою хустки, мов крильми, махнула у віконце і зникла. Дарка затимила, що між нею і дядининою Зіньюю завершилася таємна умова. Дивилася на льодові сопляки біля керниці, на квіти, що повншалися по вікнах і зноь нудьга стиснула її груди.

Вулицею зрідка пересовувалися санки. Проходили люде. Молодці з відрами. Хлопчики переганялися санчатами. Лапатий сніг пролітав, мов гусяче піря.

Часом поснілий від зима горпинни Милиянчик приткнув зашмаркайє личко до шибки. Кликав Дарку на вулицю спускатися саночками.

— Колиж у мене нема чобіт — відповідала сумно.

— На дворі так добре, тепло, — заохочував Милиянко, шморгаючи носом. Синій від зима хухав у жменю. Зпід великої слухкової шапки виглядав кінчик його носа та зігнуті черсоні вуха.

— Ну, то я піду до тебе, — казав надумавшись.

— Коли хата замалега на колодку.

Постоявши трохи, Милиянко тягнув санчата далі.

Лунали десь радісні голоси дитячі. Компанія спустилася саночками з горбка коло церкви.

Стало ще сумніше. Вилізла на піл. Словила у мамину хустку Мартина й колисала, співаючи.

На думці повисли задалечені бровкові очі. В повітрі брелів Зінин сміх. Слівала тихенько, колишучи Мартина. Він ліниво піддавався її пестоцям, муркаючи сонно. Десь гомоніло селом людське та звіряче. Стукотіли об грудку гренджолн. Скрипів керничний журавель. В хаті смеркало.

— Мама так довго не йдуть, — подумала раптом і зразу почав виповзати з кутків безокий ляк.

Пригорнулася до Мартина. Стала з ним навмисне голосно розмовляти. Очі самі впишались у смерк, де чалися мовчазні видіння, все ближче підповзаючи до Дар-

ки. Жах вставав помалу на довгих, тоненьких ногах, блідий та окатий.

Все дужче, дужче затискав холодні пальці на дарчиному горлі. Ледве стримувала крик. Піт морозив її чоло та плечі.

В ту саму хвилину стукнуло в сінях. Двері рипнули. Увійшов дід. Роззувся, ліг на полу біля унуки й мовчки курив люльку. Якесь обімліле, веселе тепло потекло Дарці до ніг від серця. Хтілося якнайщильніше сісти біля діда. Балакати голосно, сміятися. Спитала: ви, діду, вмієте грати на цимбалах?

Дід мовчав.

Дарка поколисала Мартина, заспівала зтиха. Хтось на дворі рубав дрова.

— У вас на пазусі паліївська кров? Ге, діду? А чого?

— Сиди тихо, — муркнув дід та пошарудів рукою в кишені. Потім подивився під блиск люльки на долоню й ткнув Дарці цукорка.

Це було таке незвичайне, вражаючо несподіване, що притиснула мовчки до грудей дідового гостинця й не обзивалася більше. Потім поклала цукорок до скриньочки від сірників за пазуху, до всіх своїх скарбів.

Дід Захарко рідко обзивався до дітей. Особливо при людях вдавав, що й не помічає, або бурмотів щось під носом; сварив раз-у-раз.

Був мовчазний, похмурий дід. Діти не то, щоб дуже боялися його, але знали »зась«. Він часом навіть напідпнтку крадькома по голові погладив. Вчив »шевчика« співати, або чумацької. Здорово ще виводив: »Гей, гей! з Криму ідучи«.

Знав приказувати до всякого свое. До їжі, до роботи, до нагоди всілякої. Часом смішно, а часом таке, що й не розібрати — »по образованому«.

Коли Григiр тесав порiг, то дiд Захарко, курючи люльку, промовляв:

— Гляди пороже, щоб не переступало вороже.

Гляди мені хати і порядку в ній, бо вона хоч стара, але ще внуків-правнуків маю в ній женити.

Тешу тебе з дерева дорогого, ясенowego, а ти мені вислужися вірно. Пускай до хати лишень сватів та старостів, та боярів, та весілинків. А лихе най не переступає тебе ніколи і най не знаєш іншого господаря крім мого роду.

А коли Григір підтесав старий здоитаний поріг та набив на нього новий, цей ясеновий, то дід Захарко взяв сокиру, зарубав на ньому три карбики й вістрям перехрестив трічі.

— Амінь! О! А тепер, най попробує переступити!

Засміявся так грімко, що павутиння здригнулося на стелі. Спершу дід, а за дідом батько.

Дарка тоді затишила, що якась таємна, тверда сила лягла на порозі і що за цим порогом зовсім вже безпечно. Що найдужча, найворожіша снага не досягне тут малої Дарки.

Дідова веселість і татів сміх обхопили її бадьорим теплом.

Кружляючи по хаті, гомоніла.

— Я млинару не боюся, я вовчиці не боюся.

Того дня дід вихилив бляшанку. Лежав на полу та співав цілий вечір.

За вікном білилися на морозі розстеляні полотна пухких снігів.

На провесні, як потепліло, Настка ходила на поденне на фільварок. Біля віялок, або до машиння.

— Іжте, діточки, хлібчик, — казала, йдучи на роботу, — іжте чорний, а як докупимо десятину, то напечу колачів з самої пилтьової пшениці.

Ломала по шматку разового, а він пахнув медом і був солодкий.

Григір возив тоді матерял з лісу, доставляв цукор з заводу, або спирт у бочках з горальні до чавунки.

Діти й хата лишалися на старого. Дід порався по обійсті. Цокав сокирою, клепає косу, порядкував біля

клуні. Максим і Дарка качали пампушки з болота, робили з черепків Великдень. У холодку під явором копали хатки в глині.

Були зайняті своїм, дід — своїм.

Майстрував коло плуга, не підводячи очей від роботи, але бачив усе, що робилося навкруги. Кричав сердито, як котре з унуків сховалося в коноплі або в кукурудзу. Часом котресь забрело з недоїдком хліба, чи недогризком огірка до клуни. Тоді лютівся, цілком виганяв.

— Хто бачив їсти в клуні?! Щоби миші стеребили хліб всенький?

Діти слухалися діда, тікали, а як сонце здіймалося високо, захтівалося їсти, ставали оподалік і тихо зітхали.

Дід працював, не звертав уваги. Тоді Максимко, держучи палець в роті, несміливо обзивався: діду, папі!

Як не помогало, то приступав ближче і повторював удруге.

— Що, наробився вже? — бурмотів дід Захарко. — Добрий молотільник. Скільки не даси хліба — змолотить.

Виносив півбохонця з комори, рвав на грядці цибулю, сипав на осліні жменю солі, ставив кварту з водою.

Колодачем на ремені різав три скибки хліба, старого сальця по шматочку. Мачав цибулю в сіль, натерав нею хліб.

Було щось із таємної богослужби в рухах його старечих, мозолистих рук. Діти не зводили з нього богомільно захоплених очей, робили все, що й дід. Потім три міцні, рівні чвакання лящали подвір'ям.

Мовчки полуднали. Холодок від стріхи студив полудневу спеку.

Після полуденку дід закурював люльку. Дивився почахлими очима понад ворітьми, попри клуню, там де синіє синіє і не був сердитий.

Заметене подвіря стелилося викачаним ряненцем.

Праворуч нова клуня під німецькою черепацею. Від города друга, стара з навісом та поцвілими сніпками.

На ній буселеве гніздо. Серед подвіря явір, а біля воріт, у тині кернця.

За клунями город. З пів десятини. За перелазом яблуни та груші. Обійстя «нічого собі», як слід, але поля тільки пів-грунту і сіножать. Земля чорна, родюча, та що її?.. Свитою накриєш. Хочби ще десятинок зо дві. Хочаб на єдненьку стягнутися. Мужик без землі, мов те деревце без коріння, — як не поливай — всохне. Най в одній полатанії сорочці, аби землі більше. З землі випрядеться й сорочка. Ти до неї руки, ласкаво як до дитини, приголубиш, поплакаєш, а вона тобі впятеро, вдесятеро. Вже я знаю коло неї ходити.

Земля любить правду і по-правді дає. Земля сама правда і другої мені не тра.

Коб ще ця десятиника, що Тихін продає. Якраз притикає до мого поля. А Тихін у Канаду. Най вона тобі западеться, сама Канада! Ідь, дурний! А я десятину куплю і моя буде.

Дід Захарко прокидався з мрій про десятину та йшов до роботи. Лагодив борону, заклепуючи зубці.

Як наставала пора — йшов сіяти в поле. У полотняній одежі з голою головою, в постолах або босий.

Розсипав крізь розчепірені пальці, дощем по пухкій рілі, зерно. Воно золотилося на сонці, мигтіло самоцвітами у паркому повітрі.

Очі дідові робилися тоді далекі, як обрій та прозорилися вічно зеленіючими рунами.

Чинив це як жрець свою молитву. Зі скупченням мовчки.

Ніхто не вмів так рівно засіяти ниву, як старий Захарко. Молоді сусіди просили палієвого діда засіяти їм ячмінь або пшеницю. Дід сіяв. Потім пили могорнич. Хліб сходив собі зеленим оксамитом, достоював золотом щирим, не вилягав, мав повний, важкий колос і град його не чіпав.

Казали: от мені старий Захарко, спасибі їм, як засіяли були торік жито, — то яке вродило. А сьогоріш-

не непотрібне, хоч і дощу більше. Знає старий якусь молитву промовляти, як сіє і рука вже така.

Була в діда пасіка. Вуливі з вісім. Ходив біля неї, як біля дитини. Стеріг, доглядав, як роїлися бджоли. Мед вибирав на Петра та на Спаса.

Коло пасіки дідові помагала Дарка. Курево тримала, підставляла під соти макітру.

Дід кликав її, «бо вельми торопне» і «божа мушка» не кусала її так само, як і діда.

Коли піросла більша, — мусіла пасти гуси.

Життя відтоді почалося більш самостійне, а світ відкривав перед нею рубці неймовірних таємниць.

В гарячі, літні дні, коли розтоплювалася в сонці далечінь, гуси білими плямами колхалися по лузі.

Вода у ставку не здригалася навіть. Жовті ненюфарни золотилися в тіні верб на безрухому плесі. Цвіло баговиння. Ведмелики сонно булькотіли в воді.

Став був прозорий, скляний. На дні його лежало затоплене небо.

Дарка сідала на травистім березі над самою водою й гралася усім, що їй дарила ласкава природа. Прала свою хусточку й сушила на сонці. Таляпалась у воді. Пускала метелика, щоби плавав. Ліпила коники з бо-лота, з травниці ляльки.

Дзвінкий голос дитячий тремтів над водою.

Загравшись, забувала за гуси. Зморена спекою, співаючи, засинала. Сон був п'яніючий, сонце ласкаве, подих води холодючий та різвий. Не снилося.

Прокинувшись, розглядалася нетямучими очима повна сонної ліні. Перший був червоний москалик, що смикав нитку її уваги. Потім равлик. Потім гуси. Де гуси?

Бігла стежкою під гору, а плач її лунав у полуденній спеці. У воротах здибував її старий гусак. Йшов попереду стада, що мати виганяла з подвіря.

— А чого це ти плачеш?

— Гу-у-си де-гесь пропали, — схлипувала Дарка.

— Ну, а це що?

Стояла спантеличена перед матір'ю зі спущеними очима, розмазуючи по руці брудні сльози.

— Де-ж то ти була, що гуси самі прийшли до дому?

— — Пасла, а вони десь поділися.

— Добре пасеш. Ой, глядино, Дарко! Займай їх враз на воду.

— Вже вечір. Вони хочать спати.

— Де вечір? Щой-но лиш полудень.

— Зуби болять, що не могу ходити, — починала плакати Дарка.

— А диви! Зуби болять. Бачили такє! Не вигадуй, Дарко, бо кепсько буде.

Тоді починала голосити ще дужче.

— Паси та паси, а їсти не дають.

Мати клала у горбину хліба шматок, давала молока й виряжала за ворота.

Йшла бадьорійша дещо, але невесела. Як підріс Максим, почував себе твердо на ногах, волікся ззаду за сестрою. Викачаний в пилюзі, заїджений ягідми. Задрипана сорочина розхристувалася на випятім животі.

Коли доходили до кладки, просився: візьми мене на руки, чуєш?.. Візьми Максимка на руки.

Брала його мов оберемок і крехтючи переносила на другий кінець кладки.

Сідали на траві. Робили греблю з болота, обтикали гиялками. Максимко слухняно виконував дарчині накази. Носив черепком воду, зривав косиці. Потім їли хліб з огірком, підпалок. Потім клав голову на її коліна й засинав. Ськаючи його, виводила тоненьким голосочком. Присипляла.

На тому березі гудів млин. Копи на полях стояли. Від спеки омлівало тіло. Стулювалися вії. Гуси сідали на траві віночком і безрухо дримали.

Це було тоді, як Дарка мала шість років. Максимко — нескінчених два.

На світі десь почалася війна і саме тоді скоїлася ця пригода з дідом. Григір возив тоді вугіль до фабрик абс до горальні. Згодом забрали його доставляти

фураж на станцію.

Йшли тоді залізні валки з гарматами, з кіньми та всілякою зброєю. Пересовувалися безконечні санітарні потяги з білими хоругвами й червоними хрестами. У вікнах маячили веселі обличчя сестер жалібниць в білих хустинках, з карміновими губами й підмальованими очима. Санітари грали на «гармошках» і стогнали ранені без рук, без ніг.

На двірці виносили мерців та музика проводила нові ешалони, що відїждили на фронт.

Вешталоя всіляке начальство з гудзиками, шумне, блискуче. Пані офіцерські з валісками та джурами десь на фронт і з фронту.

Невелика станція Тризирки набилася всіляким народом, небаченим і нечуваним досі.

У суботу ввечері або проти свята приїздив до дому Григір. Розгвідав про все, що бачив. Сходилися сусіди. Читали голосно газети про незвичайні перемоги «наших», про Кузьму Крючкова, про жорстокості німців. Балакали про жах війни, про нову мобілізацію, про дорожню й зітхали. Всі не хотіли тієї війни.

Іосим Крутенко, що бував у «Гадесі» та насміхався з «необразованої мужви», — переконував всіх: наша повинна взяти. Немець обізательно будет уніштовжен.

Його патріотизм уділявся де-кому з дядьків.

— А што, Расея скрізь должна бути. Што ми дурно воюєм?

— А тобі з того хліба прибуде? — зауважував хтось з боку.

— А ні?.. Обізательно цар дасть землю, як побідимо німця.

— Еге, дасть, як після апонця.

— Еее!.. што апонець? Германія близько, — розторощимо раз-два. За нами Сербія, Франція, Англія. Світ всенький.

— О, наш цар хитрий! Сам на коні по хронті їздить та дивиться у підзорну трубку. А цариця цигарки салдатам роздає.

— Наш цар маладець, а гавстрійський що? Від старості труситься.

— Усьо равню Расея була і будет перва страна у мирі.

Ніхто не перечив тій ясній, як білий день, правді, виголошеній з таким непохитним авторитетом Зосимом Крутенком. Проте нарід журився.

Селами мандрувала зажмурена печаль. Віяло полями безголосе зітхання. Думки були нераді.

Хмарніло життя з кожним ранком. Горілки не було. Монопольки запечатані стояли.

Вигін, де паслися гуси, підходив до напського частоколу. За частоколом каштани. Повні холодку темні алеї.

Соняшні травники веселилися квіттям. Через шпалери барбарису білили стіни великого, таємного двору.

Долітав звідтам дзвінкий, безжурний сміх. Качався травниками по висипаних жорствою алеях. Скотювався на низ, над ставком розсипався намистом.

Часом зривалася голубиним стадом бурхлива музика. Тріпалася крильми в гущавині дерев і вирвавшись на волю, низенько стелилася полями. Обірвані, сполохані згуки прилітали до Дарки. Голубили, цілували її. На голову дарчину клали віночок вогнених, пахучих квітів.

Припавши очима до щілки в частоколі, не рухалася годинами.

— Що там, Дарко? — питав таємно Милнянко.

— Грає, — відповідала рівню таємничо.

Повисали обоє на частоколі, приліплені до щілок.

По той бік проходило незнане, щасливе життя. Цвіли акації, спірея, дикі мигдали. Розсипані пишно на килимах зелені сяли на сонці штамові троянди. Між пострижаними шпалерами барвилися кльомби запашиного квіття. По травниках бігали пани в розвійних одежах. Кидался мячем, сміючися.

Дарчині гуси залазили в шкоду. Тра було бігти займати.

Увечері мати вертала з роботи, стелилася з дітьми після вечері в сінях, бо в хаті душно та мухи.

Дарка пригорталася до неї, розпитуючи нишком про той двір, про те, що грає й чого пани бігають та сміються? — З розкоші, — відповідала мати. — Або їм кепсько? Що мають робити? — Мати ще шептала без ладу про панну Марю, про ключницю Шиманську (бодай вона луснула), про те, скільки масла та сиру у панським льоху і усміхнено заспала.

— Мамочко! Чуєте, не спіть! Скажіть, що це грає там-о, за квітками? — настирливо допитувалася Дарка.

Грипадала губами до самого маминого вуха, розтулювала руками її зморяні вій.

— Спи, спи, дитинко! Завтра розкажу. Стільки сьогодні змагльовала білизни.

На досвітку мати знову йшла до двору. Дарка чіплялася до діда, коли після полуденку курив, прижмурившись на сонці.

— Діду, це пани на цимбалах грають?

— Хороба їх знає.

— Пани полуднають також, діду?

-- Те й тільки роблять, що жеруть. Дідько їх не взяв.

Дідова неприхильність до панів пантеличила Дарку.

— Ой, леле! Як би мені побачити близенько панів і те, що грає.

— Пожди, ще колись у боки відяться, -- бурмотів дід, плюючи сердито.

Щось вороже хрипіло у його словах. Від двору віяло ще більшою таємничістю. Взяло й жахало.

Не могла збагнути, чому саме не любили панів діди: цей і той другий якийсь, що спалив цимбали. Гарних, співочих панів у барвистих одежах, танцюючих на тлі химерного світу.

Ділила вражіння з Милинянком. Розповідали собі захоплено чуда, бачені проз щілку в частоколі.

Його, крім «жуклетів» і «того, що грає», цікавив ще павич. Пишний з хвостом наче квітка, з китицею

на гордій голові, райдужний павич, що ходив по двірському подвірі.

Пасучи гусь, мріяв, як би цю квітку дістати.

Коли спека випалила вигін — гнали гусей на стерню за током.

Тут було веселіще і тож вельми цікаво. Збігалася дівтора з гусьми з усього кутка.

Оподалік стояли панські скирти. Молотила машина. Свистіла, гула. Іхали гарби зі снопами. Співали дівчата, жартуючи крадькома з парубками. Лаялися приказчики.

Гомоніло, мов величезний сколочений рій.

Падали золоті водоспади соломи на сітку, що відтягалася кодолюю на височенний ожеред. Летіли хмари пороху, полови.

Комашня метушилася, кипіла, закручувала все у свій вир. Хлопчики-погоничі в солом'яних брилях звивалися з кіньми. Відтягали драбинами полову від машини.

Менча, «нестрокова» ще публіка чіплялася взду, щоб проїхатися хоч трохи, а то хоч коня цвяхнути мотуз'яним батіжком по ногах. Тихонів Нестір, Карнаухий Миколка, Демянко, Милиянчик — вся дарчина компанія.

Заїдані ягідьми по очі, викачані в пилюзі, у довгих штанцях на одній перевязці, з безжурним захопленням на зашмарканих лицах.

Шмигали поміж скирти, чепляючись возів, драбини, соломи, доки приказчик або сам «гокоман» Мордасінський не стягнув за вуха та не прогнав геть від машини.

Тікали тоді аж на шлях, плачучи, але охоту губили не на довго. Всі мамі були біля машини на роботі. Це осмілювало дівтору. Спокус було надто багато.

Настка з Зінею теж ходили до машини. Позавязувані в старих хустинках, відтягали мішки з зерном зпід «барабана». Ксень стояв на хурі, подаючи вилами на «барабан» снопи. Усі від кур'яви сірі хапалися, спішилися, не спиняючись на хвилинку. Спів колотився з гудінням машини. Свистів паровик. Кричали люде. Слів не було чути — оден злитий, безнастегний гамір.

Тільки иноді виривався з того пекла могутній, дужчий за всі голоси «гокоманський» бас. Летіли добірні слова, сипалися на чинсью голову гострими камінцями.

— А чого ти, гаде репаний, женешся!? Повилазило тобі, чи що? Трасця твоїй голові! Скотино проклята!

Пан Мордасінський, кремезний у полотнянім балагоні. Гарাপник у руці. Лице червоне з віхтястими вусами, врячені очі. Скрізь його повно: коло «барабана», при елеваторі, біля кодоли. З'являвся на кожному місці, як грізна, неминуча, скрізь існуюча сила. Від іскри його голосу все завмирало або летіло стрімголов. Діти з гусми, здалеку почувши гокоманів голос, заховалися між скирти.

Максим і Дарка, заглянувши матір, що бігла з відерцем по воду, пустилися до неї. В ту мить заревів гокоманів бас. Припали нишком за бочкою з водою.

Рев Мордасінського був набряклий скаженістю. Сичав, гарчав, давився пасією.

Від машини їхав Кондра Тещук, ксенів батько, скарбовими кіньми. Гарба була повна мішків з зерном. Молоді, жваві коні сполохалися кодоли, що повзла по землі, кинулися в бік колесами у рів. Драбиняк перевернувся. Мішки покотилися по дорозі.

Кондра Тещук упав теж, але віжок не випустив з рук. Волікся по землі трохи не впавши під колеса. Грудьми, головою бився об ґрунт. Полу його свити пірвало колесо.

З усіх боків кинулися люде, перехопили й зупинили коні. Старий Кондра помаленьку підвівся викачаний, побитий. Обтирає руками лице. З вуха текла кров. Стояв обтріпуючи штани й клапті свити.

Робота біля машини на одну мить завмерла. Всі очі звернулися на нього. Деручись на весь тік, Мордасінський гнався до Кондри запінений, посинілий від люті. Ригав словами: гаде! гадюко! Я тобі морду!..

Підбіг, замахнувся й витяв Кондру в лице раз, другий, третій. Старий похитнувся.

— Коней не можеш втримати, гаде печений! Пови-

лазило тобі, що не бачиш дороги?! Вон забирайся, торботрясе! Калічі мені не треба. Вон!

І ще, і ще кричав таке, що не пишеться в книгах. Лясь, лясь — сипалися полчишки.

— Та я, прошу пана..., вони, прошу пана, сполохалися соломн. Молоді коні. Я не встиг, прошу пана..., — виправдувався винувато Кондра, вигираючи запорошені очі. Стояв перед гокоманом покірно і твердо, не сміючи здригнутися під ударами.

— Не встиг, падлюко?! Молоді коні?!... Та ти мені ще гарчати будеш! А не стулиш писка? Не стулиш, не стулиш?!

Полчишки та московська лайка на переміну.

Старий Кондра стояв смирно, з голою головою, окривавлений, побитий, викачаний в бруді, порох та полову мовчки витираючи з наболілих очей.

На все це таксама мовчки, безрухо дивилося сорок молодих, сильних українських селян. Ніхто не рухнувся, оком не моргнув. Машинна гула далі спокійно, одностайно. Знов заметушилося біля неї, закипіло, тільки вже без пісень, без сміху.

— Тікайте хучій, — шепнула нишком мати, обтираючи Максимкові підтичкою носа. — Тільки гляди, Дарко, жени гуси, щоб «гокоман» не бачив.

А в неділю сидів у паліївій хаті Кондра, Петро безногий — брат настин, що шив смушкові шапки та кожухи, дядько Сяпрон — другий настин брат та дядина Явдоха — сопронова жінка.

Дід Захарко мовчки обідав. Біля порога стояв Ксень. Блідий, з вогкими очима, скривленими мов до плачу губами. Мняв у руках кашкета. Григій питав:

— За що-ж він вас побив, Кондро?

— Пусто й дурно. Яж держав коні добре, а як вони сполохалися, то ніби я винен? Рівчак-же на самій дорозі, а тутка солома. Я їх гаття, а вони в той рів. То хто йому винен?

— Душогуб проклятий! — заскреготав зубами Григій. Голови хитнулися мовчки.

— От набив скільки хотів, тай годі. Його сила, його й правда.

Кондра поволі слинив папірець цигарки і не було в ньому ані обурення, ані скарги. Якась за давнєна, присохла байдужість.

— Або то першина? Скільки то вже цих мордаців зів чоловік на своїому віку?

Зітхнув і не поспішаючи кресав кресилом.

Голова Кондрова у шматі. Око запухле. Лице в сн-нях. Обтирав чорними пальцями сльозу, що раз-у-раз бігла по обличчі.

Ксеньові трусилися губи. В сполоханих, лагідних очах заблимало вогке полум'я.

— Я йому, падлюці, не дарую цього. От, щоб з того місця не встав. У суд його, тату... та ж свідків он скільки...

— У суд? Або в суді сидять інчі? Ти чув, щоб мужик висудив у пана?

— Суд! Хо, хо, хо! — сміявся хтось у хаті.

— Вже як іти в суд... -- Кондра махнув рукою та плюнув.

Ксеньове полум'я ураз причахло. Очі сполохано злітали з обличчя на обличчя й впали безсило на землю. Гамований плач закамянів на устах. — Якжеж це так? — шептав у безтямі.

Тоді дід жбурнув ложку й закляв. Страшно кляв. Кулаком трусив.

— — Вогню на них нема! Загибелі лихої!

В очах дідових блимнуло щось червоне. Голос жебонів проз зуби. Потім обернувся лицем до образів та хрестився.

Пішли спогади. Де, коли, кого побив гокоман, управитель, чи фільваркові «паничі». За які провини, чи без вини зовсім. З доброго дива. Довга нитка сукалася за полудень, геть до самого смерку.

Мрячив дощ, слотний, плаксивий. Небо було сіре, як ця мужицька книга життя.

Ні звідки ніякого просвітку. Навіть зажуреної душі нічим розвеселити.

Посилаючи перші покірні полки на фронт, казна скасувала горілку. Боялася, щоб покірність не замінилася бунтом.

Мовчки терпіли мужики. Не було чим залити туги.

Десь перед Спасом допіру дід Захарко вигнав відро самогону. Людям і собі. В полові держав на горищі, а на Маковея, як святили мак, накоштувався сам аж по-соловіли йому очі і зробився добрий. Сміявся, гладив по головах внуків.

Як ішли в церкву зілля святити, то дід відчепив по дорозі свій колодач з очкура і нащось його застромив у мак. А як Дарка допитувала діда нащо, то не хотів сказати. І невістці не сказав, тільки сміявся. Говорив, що треба, бо так водиться в тих-о київських краях, туди, туди, за Житомиром, геть.

При обіді частував самогоном свата (настиного батька) Каленика Бондара — по вулишному Гульки.

Горілка смерділа, але дід її заправив гардаманом.

Свати припивали оден до одного, промовляли всіляко. Клепалися по плечах, сміялися. Поприжмурувалися, позакидали голови, згадували й зітхали.

Дід Захарко свої молоді роки у графським строку, як казарманів кандьором з тарганами годували.

— Думаю, що то шкварка — та ложкою, щоб спіймати, а він по тому кандьорові, як заяць: кабовть, кабовть. То я його за задні ноги, як бряхну об землю.

— Ха, ха! Бодай вас, свате, дівчата любили!

— Зате горілка тодішня хоріща була, хмільніща. Випю собі бувало кварту, дві; попустю очкур та йду селом. А вона мені у середині: бовть, бовть. Це тобі не казьонка якась!

Дід сміявся і всі сміялися за дідом. Він припивав ганджою до Каленика Гульки, заходився співати, невістку брав за підборіддя, шулив облесливо очі.

— Бач, витріщилася на мене, мов на парубка якого.

— Тю! — засміялася Настка, — а я й забула, що ви мені снилися сеї ночі.

Десь так-о, жну в полі. Коли лип; а ви йдете до мене рілею. Рілля свіжа, пухка. Ви так як зараз: в хо-лошнях, у сорочці. Дивлюся, а за вами молодуха в бин-дах, у вінку, в намисті. Перехилилася так-о, заглядає вам у вічі й сміється.

Прокинулася та й думаю: до чого воно таке при-сниться?

— Го-го! цмокнув дід, — то щось буде. Раз свіжа рілля й молодуха, то безпремінно щось має бути. Дай-но, Ригоре, ще пляшку, бо й не розібрав який її смак.

Давно старий Захарко не був такий веселий.

Після обіду пішов у садок, натрусив дітям яблук. Сидів під хатою, плів з ремінців батіг, а біля нього на призьбі зібрався діди й гомоніли.

За те «уремня», як то по лісах збиралася колись «панська віра», бунт проти цара підіймала, за те, що панщину скасував.

Казна тоді наділяла людям землю. Та коли то вже було. Народу сильно наплодилося відтоді, а землі як і було.

Трохим Хабета підсліповатий, в чорнім піджаку, з сивою бородою, що п'ятнадцятий рік церковним ста-ростою, з проповіддю на це, мов по книзі доказувати почав.

— А тому й війна, що народу сильно много наста-ло. Як тільки народ розплодиться — січас і гріха біль-ше. До церкви не ходить, ніякого соблюденія не при-знають, у піст кушаєть скоромно, занімаєтьвся всяким майстерством у свято. Потому Господь і посилає для зніштоженія таке воїнственне время вроді як тепер. Даже у свяченім писанні стоїть...

Трохим пальцем по долоні водить, як по рядках писання. Другі діди слухають уважно. Хабетина теорія про «зніштоженіє» не всім до переконання.

— Най би зніштожило усіх: бідних й багатих, а то... Головами накладає «тьомний», значитья, бідний народ,

мужики, а гаспада нібось... То це така має бути правда у Бога?..

Дід Захарко рішуче проти такого розгадання проблеми. — Не тра мені такої правди. Щоб це нарід мало вигубити, а пани й жидівня лишаться? Добре діло! У якому це писанні стоїть?

Обидва з Хабетоу зчепилися до сварки: Трохим своє про «знищення», дід Захарко своє.

Довго сперечалися, розбирали божеські та людські закони. А дід Каленик про Скобеля генерала, що турка колись воював. Дід Каленик сам під цим Скобелем бився. То був генерал!

Вийшло по дідовому, по-калениковому, що коли-б цей Скобель теперки — і «званія» німців давно-б вже не лишилося.

До смерку гомоніли, почухуючись, киваючи головами. Зітхали над теперішнім та колишнім. Потім поволеньки, крехтючи, розходилися.

Через пару днів Палії отаву косили. Після дощів настала погода. Тра було поспішати, щоб до празника управитися з сіном.

На Спаса у селі празник. Війна десь далеко, ще її й не чути. Хліб зібраний золотиться стіжками. Спокійно. Люде нагнали самогонки, чекають Спаса.

Дарці мріявся ясний день, щедрий radoщами. Мати білила, підводила, прибирала. Під дотиком її чародійних рук хата перемінювалася у зовсім нову; радісну та святошну.

Смуга вечірнього сонця повзла по стіні на килим розстелений на скрині, потім задумливо сперлася об стіл на білу скатертину й замріялася.

Святий Михайло Чудотворець і святий Юрко прижмурили очі у вечірніх проміннях і лагідно посміхалися. Пахнуло глиною, змитими статками, настурцією та васильками. В коморі студеня, пироги. В печі вареники, капуста.

Мрійний спокій святеньких Юрка та Михайла розпливається вдоволенним посміхом. Світляна смуга на

стіні зробилася вузька й лягла за подушками спати.

Тоді Дарка заколикала Максима й обі з матір'ю понесли косарям вечерю.

Сонця не було вже, тільки небо ще сяло на заході мінливими тонами. Прогнали товар від води. По дорозі порох важким туманом. В полі стерня золотими рушниками. Свіжою иржею просо та гречка.

Коли сходили стежкою на луг, мати сказала: диви, молодий місяць. І зразу почувся дзенькіт кіс.

Дід ішов передом, клав перший покіс. За ним батько стелив другий ряд свіжої травиці.

В полотняних холошнях, в розхристаних сорочках. Обидва високі, плечисті, тільки дід кремезніший, більше подавався вперед.

Коси дзвонили. Отава покірно стелилася під ноги. Смерк м'яко втулював в себе обрис їх статів.

Настка поставила з вечерею близнюки й стала скородити сіно. Перший зупинився Григір. Обтер рукавом чоло. Шмат недокошеної отави стояв ще. Дід теж станув. Дивився гірним поглядом широким на викошений луг. Потім наблизився, підніс баньку з водою, напився та сів вечеряти.

Запах пшононої каші тоненько влився в арому привялих трав та квіття. Вечеряли мовчки, помалу, запиваючи водою. Потім потягли мантачками по косах і рушили далі.

Косили розхилитаним, ритмічним рухом міцним та зважним. Луг співав. Небо звільна чахло, попіліло. Смерк порозвішував сіті. Докосили.

Перший дід кинув косу й сам важко упустився на сіно. Луг втомлено лежав, охлялий, блогий.

Тисячеструнну, одвічну музику почала земля. Тонку як павутиня, могутню як буття. Грав оркестр коників, комарів, ведмедиків водяних. Вечірню бесіду починали жаби. Смерк поволі густішав. Сплутані коні паслися біля воза. Дід Захарко набивав люльку.

— Ох, і гарячий же день був, — зітхнув, цокаючи кресивом.

Григір теж простягся на траві.

Хотілося мовчати з розплющеними очима без турбот. Після праці та спеки вдихувати прохолодь вечірню.

Було тихо, хоч все навкруги гомоніло мільйонам тонесеньких струн. Тремтіло, грало.

Дарка притаєна між матір'ю та дідом прислухалася пильно до кожного шелесту в траві. Їй все здавалося, що навкруги щось ходить. Навишніньках тихенько ступає по скошених стеблах. Щось невидне, до жаху таємне. Солодко було відчувати біля себе теплу мамину близькість. На небі зблищала перша зоря. Всі мовчки спочивали. І враз низький григорів голос: Деж він, тату, подівся?

— Хто?

— Таже чернець цей?

— Ааа!.. чернець!?

Довга задумана тиша впала на луг, як підстрелена птиця. Потім знов Григір: Як би знаття, де саме те місце — пішов би шукати.

— Еех!.. вже не такі шукали, — зітхнув старий. — Не одну ніч пронипав там дід мій і батько покійний. Де вже тепер той камінь і джерельце теє!.. Та й з лісу ні сліду вже. А сказано, що в лісі. Тож он коли було. Як ще наші колишні в козаки ходили.

І дід розповів ніколи перед тим незгадувану історію. Чув її від свого діда хлопчиком ще, саме перед тим, як мала згоріти графська горальня.

Тамтой дід, що грав на цимбалах, переказував цьому дідові.

— Десь, якихось двох братів було. Один Влас, а другий Іван звався. Так, так, здається Іван. Хугір якийсь, — левада. Це-ж туди десь... оооо-туди... (дід Захарко рукою на схід) — за Житомиром геть. В Київських краях.

То цей Іван ніби, до козаків пристав був, чи до гайдамаків. Сам не розберу.

(Звідки дідові Захаркові розібрати таку давнину?)

«Сторія» та й вже. Чув тільки, що в ту пору колотило народом гірше ніж оце допіру.

Дід переказував. А дід багато бачив сам на свої очі. То казав: нарід тоді, бувало, ножі та вогонь святить по церквах і суд чинить над панамі. А в городі в Гумані, то таке творилося, що і не питайся. Ти мо... чув за Гумань? Туди, за Житомиром, геть.

У діда Захарка справжній світ починається за Житомиром. Там, в Київських краях. Кавуни, дині, дух інший. То тобі не Волинська губернія. Го-го! Там і нарід інший.

Ще дідового, Захаркового, діда батько примандрував звідам сюди. Тож він саме й закопав ті гроші. Так якось виходить. Ховатися мусів чи що. Було таке діло. А тутки все ліси та ліси тяглися. Тож он-коли робилося. Ще за Катерини десь.

Кажуть (дід Захарко пошепки), наші тоді теребили жидову та панів. Давнина.

За вільхами ховався місячний серп. Не-то дим, не-то імла постелилася лугами. На заході догасали останки літнього вечора.

— А як-же він, тату, закопав ті гроші?

— Пожди.

Старий Палій надумувався хвилину.

— Так якось виходить, що той менший подався з козаками. Іван значить... А Влас — старший, у хуторі лишився. Господарює.

Тож то й він був батько мого діда, по фамілії Шелест. У нас, бач, була ще друга фамілія — Шелести, а Паліями, то вже потім прозвали. Аж потім.

Раз якось, каже дід, з'являється вночі Іван цей... туди на хутірець до Власа. Жупан, каже, на ньому червоний. Пістоль, шаблюка...

Дарка дужче пригорнулася до матері. Жадними очима вліпилася в діда. Коні порскали на лузі. Під вільхами чаїлася каламутна сутінь.

— Здоров, брате! — каже він до Власа. — Тақ і так, каже, збираю хлопців, то і ти збирайся.

Пошепталися, порадилися, а Влас і собі рихтує сідло та рушницю.

А дід мій малий, років може з вісім мав тоді, то каже: заліз у солому й приглядаюся. Ще якийсь там наймит був, Сидиголовка звався, то Іван до нього: »приставай і ти до нас, парубче! У нас таке діло, що вік будемо козаками«.

А той налякався та за бабу, за власову жінку. »В мене, каже, чобіт нема«.

»Пустел.. Иди в постолах, там сап'янці будеш мати«.

А той аж трусить. »В мене батько, мати, то сварити будуть«.

»Та приставай, вражий сину! У нас тобі добре буде«.

А той ще боїться. »Мені, каже, і так добре«.

— Ех, і дурний-же ти, бачу!

То розповідав дід, що взяв той Іван пороху жменю, розтер з горілкою та як потре по лиці того Сидиголовку, то така його зразу взяла охота, що лиш давай йому спис, то всіх переколовби.

— Тю!.. А дивні! — засміявся Григір.

— Ні, ти не смійся; — помагає.

Посідали ото вони на коні та тільки до воріт, а дід каже: я з тої соломи та за ними. До стремен чіпляюся, плачу. Гвалт, беріть мене в козаків!

То насилу утікли від нього.

Молодий, різвий сміх покотився луною. Коні настожено піднесли голови. Десь обзивався диркач в коношніні.

— То ті два брати Шелести зібрали собі хлопців та добре виробляли. Де не пройдуть — ні жида, ні пана. А з дворів тільки попіл. Тож Паліями їх через те й прозвали. Не дурно дід казав, що оден лиш вогонь по правді розсудити може і сліду з погані не лишить. Вогонь — боже діло. Ти собі не думай.

Голос діда Захарка згучав у темряві переконуюче, твердо. Постаті його вже не було видно, тільки вогник

люльки розблмувався часом і знов меркнув, десь наче падаючи в траву.

— Колиж це робилося, тату? — пошепки обізналася Настка. — Аж страшно неначе. Колись таке творилося, а тепер спокійно, мирно живуть люде...

— Так, ніби мирно... — засміявся Григір і зітхнув чомусь важко.

Дід мовив півголосом: Хіба я знаю, коли воно було? Давно. Кажуж тобі: — як мого діда батько козакував ще. То переказував ще дід, що памятав лиш, як раз у ночі пригнався звідкись конем той Влас, дідів батько значить. »Гайдамаків розбили, каже, ляхи геть і Катерина. (Вона-ж, сука, тримала руку за панамі). То перемінив лишень коня, взяв на сідло хлопця, ніби мого діда, та як подався тієїж таки ночі, то десь аж осьдечки в лісах опинився. Від катерининих москалів мусів був тікати. Кажуть, шився по лісах років зо три може, а потім в монастир ченцем заробився. Хлопця віддав в музиканти. Дід-же грав на цимбалах та ще он як! А фамилію йому записав по книгах »Палій«, бо цю другу всі знали.

Зажеврив вогник дідової люльки. Над сіножаттю низько пролетіли гуси. Упали на став поміж очеретами. Війнуло холодом з води.

— І ще казав мій дід, що мав вже років зо шіснадцять може, як покликали його раз в монастир до якогось ченця. Каже дід: увійшов я, а він лежить у келії на тапчані, мов те дерево всохле. »Пізнаеш мене, сину?« питає. А дід: »пізнаю, тату, хоч і трудно«.

»Зіли мене, каже, клятї пани з москалями і брата Івана і військо славне. Будь вони проклятї по віки вічні!«

Багато дечого переказував дідові, та дід забувся, чи так не хотів казати. Потім витягнув зза образа калитку, дав дідові тай каже: »Ось тобі сто червінців, сину. А там і там, каже, біля річки Ікви, у лісі, де великий камінь і бе джерельце зпід нього, — цілний горщик червінців«.

Поблагословив діда та й помер. Дід ходив туди,

шукав цих грошей та не знайшов. Дець змілив прикмету, а може не судилося тай годі. Потім шукав ще раз, і батько мій скільки там пополазив. Так і пропало.

Дід Захарко позіхнув широко.

— Проте й цих червінців стало, бо дід купив землю, хати поклав. Вже цих хатів давно нема. Цю то вже я сам будував, а той шмат сіножаті докупив мій батько, як з москалів вернувся.

Дід Захарко поволі підвівся аж у суглобах затріщало. Витрусив люльку.

— Ну, Ригоре, запрягай-но коні. Забалакалися. Геї, яка вже ніч!

Викинули на віз сіно, посідали і чкось без гомону, мняко покотились колеса.

Кожен корч лози здавався чомусь Дарці живим тіньом. Доганяв воза, хапався за шпичі, не пускав наче. Хотів іще щось розповісти поплутане та дивне. Зачудований ляк розплющував їй вії й змагався зі сном, що силоміць затулював їх.

— Завтра Спас, — сказала замріяно Настка.

А на другий день із дідом сквілася пригода.

Всі ті події проходили одна по одній, як листки перегортаної книги й западали у Дарку, мов камінці в придорожню керничку.

Дивилася широко розплющеними очима на речі, що круг неї творилися, як на малюнки не розумілої, цікавої книги, коли ще не вмючи читати, лишень з картинок перечувається химерний та страшний її зміст.

Барвистими, живими малюнками були для неї люде. Малюнком був дід Захарко в своїй розкританій сорочці, біловусий, ніби насуплений, ніби похмурий, а проте веселий та добрий чимось.

З приплющеним оком сидів на призьбі, гріючись на сонці. Голову мрійно закинув, був і дхміляний. Вєсь білий на тлі білої стіни.

— Тра, Ригоре, цієї осені перекрыть клуню, — обізвався нараз до сина.

— Пожде, — відповів некваплючися Григір, лежучи

в холодку на возі. — Най перше ця війна скінчиться.

Дарка та Максимко гралися під возом.

— Ти не жди доки що буде, а перекрити тра, бо вже її край. Тільки гляди: буселеве гніздо знімеш так як є і знов покладеш, бо вони тутки тодішні, як і ти. З діда-прадіда гніздяться. В осени розкинеш, як вже полетять.

Говорив лагідно, але таким тоном, якому не противляться. Тремтучі плями тінів падали від груші, хиталися на його сорочці.

— Як я їм клав перше колесо, то ти но лиш родився.

— Старе усе; — зітхнув Григiр, — вже й хату по-раб обновити.

— Хата постоїть ще, а ти думай за землю. Хоч ту десятину одну з тихонового поля. Якраз до нашого підходить. Дурний Тихін, зглуздився на старість. Щоб оце землю збувати та у якусь Канаду... Най вона западеться, щоб я туди їхав.

— Хіба це Тихін? Це тихонові хлопці.

— Я знаю, — синки! Ледащо, робити не хоче, то волочитись скортіло. Най продає, най іде, а ти землі не випустч із рук.

Повітря було тихе. Цвіли під хатою жоржини та рожі. Жовтіли на грядці купчаки. Біля діда на призьбі сиділа Настка. Був Спас, у селі празник. Всі були в білих, чистих сорочках. Важкі золоті бджоли снувалися в повітрі.

Враз Григiр немов прокинувся. Підвівся, сперсь на лікті й сказав:

— А може все це ще неправда, тату?!

— Що саме?

— Те, про ченця, про гроші. Все тее гайдамацьке діло.

— Як неправда?! Правда!

Дід теж немов розплющився з просоння. Оживився. Як-же неправда, коли він знав навіть де саме це було. От, пожди-но... Біля Монастирищ якнхось. Ав-жеж Монастирище! Так, так. Туди за Житомиром. Це

вже дід Захарко чув від сторонського якогось, ще як фурманом їздив у ті краї з покійним старим графом.

Коло цих Монастирищ у полі ще й досі сила ямів схоронилася. Там, кажуть, Катерина замучила дев'яност гайдамаків. Як навалили на них землю, то кров, кажуть, біла до гори в чоловічий зріст. А геть десь, такоо в полі три хрести стоїть.

(Дід Захарко бачив їх на свої очі).

Там поховали їхніх отаманів. Так і казав той сторонський, що оден Шелест звався і ще двох якихось. У книзі такій вичитає, що по ній все видно.

Григір сів на возі.

— Щож то був за сторонський, тату?

— Був собі такий панок колись. Землемір чи що. Дід Захарко возив його бувало графськими кіньми від фільварку до фільварку. А той балакучий, говорить всю дорогу. Раз зайшло якое за ту другу дідову фамілію, а він давай за ті хрести переказувати, що вичитав у книжці. Давно, років тому...

Дід Захарко голову похилив, дрімав наче. Сонце його розлітеплило, а може спогади далекі. Зато Григорові очі блиском зайнялися. Скочив з воза, сів біля батька на призьбі.

— То це все таки правда, тату? Достоменнісенька правда? Усе було колись, творилося і все земля прийняла, — сказав мрійливо та замислився.

Були якісь жагучі, смілі, ті колишні, що примандрували з тих-о кївських країв, зза Житомира, десь. Мусіли ховатися. А другі замучені під хрестами у полі. Кістки, порох їхній. Давня давнина.

Якісь то вони були, за щось то замучено їх...

...»Жупан червоний, пістолі, шабляка«...

Згадав вчорашні батькові слова.

Он які вони були!

...Загочисті, відважні. Головою накладе, а свої не поступиться. І всі понакладали головами...

За щось то варт, певне, було наложити, коли...

І знов батькові слова: »Як навалили на них землю, то кров була назріст чолсвіка...«

Вчув, як серце в ньому стиснулося враз і забилося міцно.

Він навіть не знає, хто вони були, які були, коли, за що замучені? Ті, його колишні. Його-ж. Діди, чи прадіди, чи як там?.. Хоч він-же від них, з цих самих, що головами накладали. З тої самісінької крові. Він бідний, темний мужик, що нічого не знає.

Блукав очима попри дерева, попри клуню, де цілується небо з землею.

— Шож то за гайдамаки, тату? — спитав неупевнено.

— Не знаю, — муркнув старий, — може розбишаки які, хто його знає; але хучій то за людьми проти панів стояли.

— А за шож їх Катерина?.. Та-ж віра одна, православно?..

— Не знаю, не скажу.

Дід куняв на призьбі. Григір шукав сам у собі відповіді на жагучі питання.

— Як-же це так, що своя цариця?.. Руська цариця, руських, православних людей?..

Але відповіді не знаходив.

— Десь воно всьому розяснення є, тільки мужикові трудно добитися того, — подумав і спитав:

— А не сказав вам той сторонський, тату, як тая книга зветься та де її взяти?

— Не знаю, відчепися! — Дід гаркнув вже сердито й поліз на віз спати.

В повітрі хвилювалися недосказані слова, мозаїлися над смугами піль селянських недомальовані картини. Жовтими горбами йшла кудись земля у синьовату, димну далечінь.

Григір думав про ті книги, що по них є все чисто, тільки не знати, як вони зуться і де їх дістати.

Збудив його батьків голос.

— Диви-но, Ригоре, як цей явір сохне. Вже всенький верх білий.

Григір глянув, але не обізвався. Мріяв: земля все приймає, зарівнює, а воно-ж... Як би так заглянути у те, що робилося скрізь по тій землі... заглянуть в її нетри... Певно не одні знайшов би червінці... Коби хоч знаття, які то руки закопували їх, на що, та від кого?

Гладив біляву голівку Максима, що прибрів до нього, вхопившись татової халяви. Гладив з почуттям особливої чулості, незнаної йому досі. Чулості, що геть затопила його мужицький матеріалізм і гадку про червінці.

— Таке малесеньке, буцмате, а й воно в тої самісенької крові, що була колісь в чоловічий зріст.

Посміхнувся мрійно.

— Як би її, Ригоре, зрубати, га? — обізвався знов старий на возі, задерши голову. — Так сердить, що не можу влежати.

— Колісь зрубаю, — відповів молодий Палій.

— А як би зараз, а то, через цю гиляку не можу заснути. Заважає, тай годі.

— Стільки часу не заважала, аж допіру сьогодні? — понуро завважив Григір.

— А заважає, — відповів гнівно старий і насупився. Надумавшись хвилинку, знов звернувся до сина: дайно мені сокиру, — сказав зважним голосом.

Проте ніхто не рухнувся. Настка обізвалася тільки:

— Треба вам, батьку, гріха на старість? В таке свято рубати? Не стало вже буднів?

Але Захар Палій був химерний дід і сдротиву не переносив, особливо, як в'пив. Враз аж потемнів на обличчі.

— Кажу тобі, дай сокиру! — гримнув люто.

Знов ніхто не послухав, тільки Григір насупився й собі та муркнув щось проз затиснуті зуби. Тоді Дарка, що досі стояла осторонь непомітна, скочила у сина і винесла сокиру. Зіп'явшись на пальці, подала дідові на віз. Він стояв на сіні високий, кременезний. Попускав очкур.

— Гріх, свято... — бурмотів під вусом. — А вбивати

не гріх? Вбивають-же людей, не дивляться на свято. А я лиш сухе хочу відрубати, бо мені заважає.

Молоді мовчали. В ту саму хвилину увійшов в подвірря Петро безногий. Вражений станув. Почав собі старого умовляти, але дід не оглянувся навіть. Заткнув взаду за очкур сокиру й став плазувати по яворі вверх.

Фантазний був та упертий старець.

Ліз по-парубоцьки, міцно охоплюючи стовбур ногами. Вміру, як знімався вище, очі, що гляділи на нього, набиралися зачудованням. Григір посміхнувся навіть. Крутнув головою з притаєним подивом.

Дід Захарко доліз до місця, де розкарачилися гнялки — від землі сажнів зодва та примостився рубати. Рубнув може разів зо-три, коли враз тріск на все обійстя. Не стямився ніхто, як дід лежав на землі біля воза, власне стояв рачки, намагаючись підвестися на руках.

Син та невістка кинулися до нього.

— Ой, нога! — каже дід крізь зуби таї застогнав.

Підвели його попід руки, а нога на жилах висить геть відломана вище стопи, аж кістка вилізла та зарилася в землю. М'ясо зі шкірою закотилося по саме коліно...

Вилили на діда й на цю ногу води пару відер. Приволікли його до призьби, кожух постелили, а кров, як із чопа по всьому подвірі.

Мішком обв'язали ногу, борщ кислий з глиною клали, щоб кров зупинити, — не допомогло нічого. Мов з керниці дзюрчить.

А дід тільки люльку за люлькою й ані слова.

Твердий був старець.

Збіглися сусіди. Радили, бідкалися біля нього, а він хоч би застогнав; тільки самогону казав собі дати.

Під вечір прийшов сільський фершал Когут. Робив, що знав, а крові не спинив.

— Най біжить, — каже дід, — в мене її, хвалити Бога, вистане до смерті. І так давно вже не пускав.

Дві пляшки самогону випив, і не охмілів. Люльки не випускав з рота. Потім казав собі дати бритву, джах-

нув нею по цих жилах тай геть відрізав ногу, щоб не заважала, не теліпался дурно.

Сильно був твердий чоловік.

Лежав дід Захарко під цим явором на кожусі три дні і три ночі. Словом не обзивався. Очіма лиш по обійсті водив, самогон попивав з пляшки, щоб не засихало в роті, та все смоктав люльку. Не приймав ніякої страви. Аж на третій день в полудне забажав гарячого борщу з підпалком. Ткнув пальцем в буселеве гніздо на клуні й сказав до сина: — Знімеш, як будеш розшивати і знов покладеш. В осени, як вже полетять.

А потім ще сказав одне слово: »земля«, — тай відвернувся.

Невістка йому борщу миску в холодильник винесла під явір. До нього, а він мертвий.

— А диви, дід помер!

Поклали діда Захарка на лаві. Посходилося народу: діди, баби. Стали споминати. Який то був загонистий парубок колись, яку мав буйну вдачу, що не боявся ні грому, ні тучі. Який був палкий до дівчат. Як женився з покійною Секлетою, то голомшив її від весіля до самої смерті. Любив таки випити й загуляти, а спротиву страх, як не переносив. Таких дідів вже тутки нема більше і мабуть не буде.

Приказували, шепталися, головами кивали, що Бог знає, що робить. Мусить покарати, коли вже людина проти нього підійма свою волю.

Потім пили самогон, а дід Каленик Бондар, по-вулишному Гулька, заплакав за сватом після гетьвої чарки. Згадав молоді роки, як з війська лиш вернувся та з покійним Захарком по вечірницях ходили. Потім віддав свою дочку Настку за захаркового Ригора та зробилися сватами. Скільки випили горілки удвох.

Дід Каленик шмаркав раз-у-раз у пальці та обтирав сльози, закусував паляницею. І за Скобеля згадав, за генерала, що воював турка. Кулями такими-о тоді стріляли (дід Каленик відміря на другому пальці лівої руки, які тоді були кулі). Що теперішні?.. Сміття!

І кивалися голови сиві дядьківські й бабів у хустках. Капали сльози і горілка текла по столі, по рукавах, в скаламучену мужицьку глибину.

Дарка стояла на призьбі з другими дітьми. Заглядали через вікно в хату, де лежав покійник.

— А диви, диви, яка ця йога смішна. Зовсім коротенька, аж штанина порожня, он скільки.

— А де-ж тая, відрізана?

— А он, лежить у ганчірці.

— Де, де? Я не бачу.

— Не пхайся, Миколо! Чого пручаєшся?!

— А що, тільки тобі можна? Я теж хочу подивитися. А ну, Дарко, де ця нога?

— О-но-но, біля діда, бач? Ось збоку в ганчірці.

— Разом будуть ховати?

— А тож. Якже вони там без ноги булиб? От, дурний!

— Сядь, Карнаухий! Чого прешся? Хоч взяти?!..

— Диви, диви! Який у марійчиної баби полівляний ніс. Як плаче.

— Ой, гвалт! Який ніс червоний! І чого плакати?

Раптом Дарка подивилася на діда і сказала тихо: Які страшні. Я боюся.

— Чого, дурна?

— Так наче подивилися допіру.

Дітям зробилося страшно. Принишкли, але у віконце таки заглядали.

— Підсадіть мене. Я хочу подивитися, — намагався Максимко.

Його підсадили і тоді Дарка добре бачила, що дід подивився сердито зпід навислих брів та знов заплющився.

На другий день з хоругвами ховали діда. Йшов нарід, бігли діти, собаки. Дарка мусіла тягти за собою Максима. Загнала будяк у ногу, сіла на дорозі й плакала. Марійка стала їй будяк витягати й ще далі загнала. Пійшла на цвинтар, шкутильгаючи. Максима несла поперед себе, щоб наздогнати похорон і обое голо-

сили. Назад вже мати несла дитину, а Дарка за будял забула.

Люде, вертаючи з похорону, не балакали більше про діда. Гомовили за врожай, за війну, за худобу.

Дід Захарко Палій, (що таких дідів вже більше тутеньки нема і мабуть не буде), зразу подівся, немов і не був ніколи.

З ним разом кінчається перша частина цієї книги.

II. МАТІНКО, РЯТУЙ!

У дядька Петра безногого сірі, лагідні очі. Трохи мрійливі, трохи веселі, як у Настки. Він посміхається під коротким, руським вусом та нагадує одного святого з іконостасу. Скалічений війною ще на Далекому Сході, замість ноги прироблену деревлянку має.

Хата петрова побіч дядькової сапронової, але ґрунт виділений та обійстя окреме. Виділився, як була ще жінка, покійна Тетянка, щоб не мати діла з братихою. Дядина Явдоха сапронова жінка заїдала Тетянку та раз-у-раз сікалася до Петра. Потім, як Тетянка померла із зловини з першим дитятком, Петра погнали «японця під Мугден воювати». Дитя теж хутко вмерло. Петро калікою з тієї війни вернувся до порожньої хати. Став шити смушкові шапки та кожухи.

В неділю приходив, сівав біля Григора на призьбі. Курили махорку.

— Чи то воно, Ригоре, довго ще має так бути з тією війною? Як по-твому?

Григір виймав з кешені зімнятий шматок «Кієвлянина»*), скуреного до половини. Обидва поволеньки читали:

...»Наші в боевом порядке отступают... На всьом нашем фронте спешная перегруппировка войск... Ми взяли у неприятеля две тысячи пленных, пять тяжелых арудий,

*) Московський щоденник чорносотенний, виходив у Києві до революції 1917 р.

множество амуніції... По стратегічеськім саабраженіям наші доблестния вайска атступілі па всему фронту на более удобнния пазіції...»

— Тьфу! щож це воно, Ригоре, по твому? Виходить, наші скрізь відступають?

— Десь німець добре чеше по шні, то й тікають.

— А дивні!

...Наші союзници — Англія і Франція, — читав далі зі скупченням Петро, — ізумлени еластичностью і падвіжностью нашей доблестной армії...

— Го! Десь таки добре чемчикують. Ха, ха, ха!

Сміх їдкий, легковажний. У лагідних очах здорова іронія.

— Добре воюють! Виходить ще гірш, як з апонцьом.

Петро брав на «гергоші» малого Максима, кульгаючи, обносив по подвірі. Співав «шевчика». Показував як жабі, як перепелиці, як одуд. Знав представляти кожного звіря. Носив дітям гостинці, забавлявся з ними. Вони липли до нього, чіпляючися рукавів, палиці й любили ходити до дядька Петра в гості. В дядька Петра хата заставлена всілякими статками. Станок до шапок, шитна машина, дзиглики, стільці.

На стінах тістом поналіплювані раз-біля-разу прецікаві малюнки з «Огонька», «Рампи» та інших журналів. Криваві ілюстрації з японської кампанії, візд Ісуса до Єрусалиму, обголена балерина, бій корабельний під Чушімою, Гольгофта, вилив Амазонки, Толстой, Сараєвський злочин, Мікадо, Шевченко та генерал Куропаткин.

Діти вилазили на лаву, водили замурзаними пальцями по цих дивах, скрикуючи захоплено. Дядько Петро, співаючи, строчив на машині й не боронив їм гратися вільно.

Звичайно по неділях Григір з кондровим Ксеньом та дядьком Сапроном вели коней у поле на цілу ніч пасти. Часом, як не мали охоти — то збиралися в петровій хаті, вичитуючи в голос у старім календарі москов-

ським вічно нові правди. Про »пакареніє Кавказа«, »как лечить скот«, про »чудесное спасеніє августейшей семьи пі«д Борками« та інше.

Гralи у карти, курячи цигарки. Розбирали світові проблеми.

Тоді кондрові коні вів на пашу горпинин Милиянко. Дарка вела свого Шпака та Кукурудзу. Нестір каленів свої. Милиянко їхав на кондровій Моргулі, ведучи люзом Білозорого. За ними їхала серъозна й цікава Дарка, обнявши голими коліньми шию Шпака. Взаду воліклося замислене лоша. Коні дибали повагом, не кваплючися, задумані, байдужі на штовханці їздців. Хлопці сиділи охляп, поперекидавши ноги на оден бік. Коли виїздили за село, каленів Нестір закурював цигарку та раз-по-раз циркав крізь зуби як Зосим Крутенко.

На пасовищі спутували коней, стелили на горбку гуньки, грали мідяками в жабки або у решітку. Нестерову цигарку курили всі по черзі й плювали оден далі другого. Потім розводили багаття, пекли крадену на полях бараболою й розповідали собі таке, від чого ковтається слина та лоскоть іде поза плечі.

— Я тільки лиш наважився лізти на вільху до цього гнізда, аж мене за ногу — хап! Трохи з переляку не впав. Дивлюся, а це »він«.

— Млинар?!..

— А тож хто? Він самий. Сидить тако-о за вербою, наставив вудку й люлька в зубах.

— Ой, мамочко!.. Я-б не видержала десь. Умерла-б. Дарка заплющує очі від жаху.

Вражіння дужчає, коли Микілка продовжує:

— Ти, каже, нащо видераєш пташкам яйця? — І тримає мене, мов кліщами за ногу. Я так і прикипів до тієї гнялки.

От, каже, за те привяжу тебе до вільхи. Будеш знати, як кривдити пташок. Пожди. Посидиш осьде, попамятаєш. — І тягне ремінь з кешені.

— Ой, лелечку! — скрикують всі разом пастушки

та збиваються тісніш біля багаття. Микілка позизює голос, озирается.

— Я випустив гнялку та давай репетувати: дядьочку, кажу, не буду більше, не буду. Пустіть мене, я лиш подивитися хотів, що то за пташка.

Божуся йому, а він мене лап за пазуху. — А це що? — каже. — А там повно яєць.

Я тоді йому в ноги. Плачу, по руках цілую, а він тримає та розмотує ремінь.

— Бреш, Миколко! — Скрикують діти. — Ой, гвалт!

— Йй-бс — присейбо! — божиться Миколка. —

Щоб я з того місця!...

— Дурний, чом-же ти не хрестився? Такий хреста — боїться.

— Еге, боїться. Думаєш, я не хрестився? Що перехрестюся, а він сміється. Нічого тобі, каже, й хрещення не допоможе. Отут, каже, привяжу до вільхи та посидиш між жабами, в болоті...

— Я тоді: гвааалт! А він: цить дідьків вилупку, бо у ставок кину. Де ти взяв ті яйця? Кажи, бо повішаю.

Там, — показую, — на тій вільсі, за греблею, — тай трушуся всенький, а він тримає ззаду за комір, веде. Привів мене до вільхи: лізь, каже, та поклади мені зараз назад усі яйця, а як ще раз спіймаю, то втоплю в очереті.

То я ті яйця як поклав, як дременував, то вся сорочка була мокрісенька на мені, а з голови лилося. От, тікаві!..

Діти аж побілили зі страху. Стали говорити пошепки та оглядатися на коней. Сонце помалу впірнало за громадський ліс. Хмарки позаймалися краями.

— А ріжків ти в нього не бачив? — спитав пошепки Милянко. — Кажуть, у нього під картузом ріжки.

— Ні, не бачив, бо він не скидав картуза.

— Він, кажуть, відьмак.

— А тож. До нього русалки вночі ходять.

— Геть і нечистий. Савка, як почував раз у млині з борошном, то кавав; таке творилося всю ніч...

— Я боюся, — обізвалася враз тремтучим голосом Дарка й міцніше обгорнула руками свої коліна. Нестір засвистів для бадьорости, але погляд його непевно розбігся по боках.

— Пора вже коней вести до дому — обережно сказав Миліянюк й собі озирнувся.

Без суперечок, хутенько порозпнутували коні, посідали. Коли вертали, то на луг впала роса, а над почаклим обрієм клонився блідий тонесенький серп.

Як проїздили повз млин — вода летіла зпід колес, падала вниз, обсипаючи піною вербове плаксиве віття. На гатці стояла велетенська сутула постать в полотнянім плаці. Спершнися об бильця, дивилася на воду. І темні обриси її міцно вирізувалися на тлі срібlistого плеса.

Діти проїхали гатку тихо — мовчки, затаївши віддих. Допіру за греблею хутчій погнали коней, не оглядаючися.

Після другої Пречисти віддавалася дядинина Зіня. Грали музики. Було сила народу. Пили самогон.

Зіню посадили на діжу від хліба, покриту коужом. Розплели її та на пряді русявих кіс поклали вінки, бінди.

Дружки співали, розплітаючи. Зіня обливалася рясними слізьми. Потім біла поклони перед усіма з тим тещуковим Ксеньом, що її брав. Дарка й Максим сиділи на лежанці; їли пироги з квасолею і сиром, мнясо та сметану.

— Чого ти плачеш, Зіню? — спитала тихо Дарка, коли молода станула біля неї.

Зіня усміхнулася проз слюзи.

— Ти не хочеш женитися, ге, Зіню?

Але Зіня не відповіла. Всенька у слюзах пійшла танцювати з мокренковим Антоном.

В хаті висів туман. Людей повнісенько було. Сміялися, кричали. Дарці хвилинами здавалося, що це дідів хорон, хвилинами, що зініше весілля.

Дядько Сапрон аж спотів від горілки та крику. Пе-

репрошував гостей, щоби пили, божився, цілувався з усіма. Сватки поспиралися на стіл, приказуючи всіляко, вихиляючи чарку. Гримів сміх. Сопух аж підіймав стелю. Дід Каленик сидів за столом біля ксеньової мамі. Упадав коло неї. Обтирав раз-у-раз жменею вуса та горланив прицмакуючи. За Плевну, як ще «наші» турка воювали, за Скобеля генерала. Намагався «по образованому». Гнув такі слова, що ні сам, ні люде не могли розібрати. Кивали тільки головами й припивали одні до одних. Ніс діда Каленика блистів достиглою вишнею. Очі хитренькі, лукаві жмурилися солодко. Миршава борідка й вуси розчухралися по всьому обличчі. Цілувався з Кондрюю, з Кондрихою.

Обнімалися, грималися долонями по плечах.

Дядина Явдоха червона, спітніла співала п'яним голосом, пританцьовуючи. Перепрошувала гостей, сипала в миску бігос, приговорювала до кумів, до кумей, до свахи. Потім заставила Дарку випити самогону.

Дарка взяла велику, щербату чарку, приткнула церемонно до губ та відстороніла.

— У ніс бє, — сказала, скрививши губи.

— Пий, дурне!

— Не хочу.

— Пий, бо заллю.

Дядина силоміць влила їй в уста гідку, смердючу горілку. Потекло по руках, по шиї за сорочку.

Потім налила чарку й ткнула Максимові.

— На, випий, сину!

Узяв чарку сміло, прихилив зразу і поволі випив. Сльози йому вибігли на очі, посинів весь, проте, перехопивши дух, сказав вдоволено: бач! — І глянув завдацько на сестру.

Хатою струснув буйний сміх. Потім вже ні Дарка, ні Максим нічого не памятали з того весілля.

— — — — —
А як саблукі налилися сонцем, то приходили дні в білих сорочках, як святі божі. Клади на стіл калачі пшенишні. По лавах сідали усміхнено-замислені й лас-

каві. Тихомовні гості — дні первоосісні. Саблуки повагом падали на землю, як достиглі мислі, вином червоним та медом наліті. Бджоли гули біля вулків, дозбируючи з решток цвіття зимовий запас.

Так після смерті старого Палія Захарка ніщо не змінилося наче. Спочатку було якесь порожнє місце в хаті за столом. Згодом затяглося, зарівнялося, як те трясовиння, що засмоктує без сліду повалену вітром вербову колоду. Життя перейшло над нею своім непокитним кроком. Мудре й тверде життя мужицьке, як, зрештою, твердим був сам покійний дід.

Кожух його лишень розісланий лежав на полу. На ньому спали діти.

Григір порався біля стіжків, молотив, зсипав. Настка віяла на рядні золоте зерно. Ніхто навіть не згадував діда. Часом лиш сказав хтось: бери дідову ложку, або: ти не бачив дідових чобіт? Тільки чомусь Григір зрізав явора того і серед подвіря стояв величезний надпорохнявілий пень. Діти сідали на ньому, качали з болота паляниці.

Вечером, як смеркало, по кутках залягали тіні й робилося чудно, — хтось високий, білий стояв у снігах біля драбини і дим від люльки пускав на горіща. А часом сновигав по пасіці, похилився над вульями. Іноді щось зітхнуло в клуні, або за столом, як бувало дід покійний.

Дарка тоді слідом дриботіла за матір'ю насторожена й тривожна, а Настка божилася перед дядиною, що »старі чогось ходять«.

— Десь їм чогось треба! — здогадувалися сусідки.

Допіру на поминках допили дідів самогон. Пирогів напекли. Закликали старців. Відтоді, »як рукою«; — запевнювала Настка. — Перестав ходити. А куми завершили: десь їм кучю було, що не помянули як треба.

Згодом зовсім забули про діда. Дні були повні моволистої праці. Вечером Григір і Настка балакали за землю.

— Через цю війну кляту ще Тихін роздумається

продавати. Кажуть, німець не пуска караблів у Канаду.

Радилися, журилися. В суботу мати клала до скрині зароблені гроші. Розкладала, завязувала по ріжках хустини.

На гас, на сіль, на підосшви, — а це на десятину.

Як святощі замотувала у хустку й зачиняла в скрині.

Десятинна стелилася довга, широка, мов святочна запаска. Шуміла колосками, милувала, голубила очі. На ній зростав усміхнений спокій, колосилися надії, скиртилися майбутні врожаї. Всі прагнення, змагання збігалися до неї, обсідали межі й не хотіли мандрувати далі.

Карбованці, сороківці по одному збіралися, солені від поту, гіркі від наруги, сподіваннями солодкі. Кладися на книжку на пошті.

Дні йшли рядочком, як гусей сірих стадо. Ніхто не перебивав їх ходи. Поля посвітли. Втомилася природа й стала позіхати. Бабине літо снувалося по небі.

Біля рябенького стовпа, де в оден бік шоса, з туди шлях на Житомир, діти гралися в сірого-білого вовка. Порохом обсипалися. Порох теплий, пухкий під ногами хляпав, мов літепло, знімався стовпом догорн.

— Гуси, гуси до дому!.. Вовк за горою...

Збігалися, розсипалися з реготом. Карнаухий Мікілка вовком сірим ганявся. Малий Максим сидів тільки сам на рові, заїдаючи хліб, замислений та серйозний. До компанії його ще не приймали.

Враз задер голову, прижмурився, показував пальчиком порцеляновий ізолятор на телеграфнім стовпі.

— Диви, диви! Яка лямпощка — промовив захоплено.

Дарка собі задерла голову, — скупчено заслухана.

— Грає! — сказала й підбігла до стовпа. За нею Милияноко. Попритулювали вуха.

Телеграфні стовпи йшли безконечним рядочком впродовж шоси, як сірі мандрівці з одного невідомого у друге. Йшли та гомоніли зтиха поміж себе, мов ченці молитву, або чудні мандрівні музики.

— Сірий, білий, волохатий, — утікайте до хати!

Пурхали з криком, як стадо горобців.

— Цитьте! Телеграма йде! — окликував Миліянюк.
Збіглися, обступили стовп, попріпадавши вухами до нього.

— Телеграма йде.

— А гуде як. Грає.

— Цитьте! Це про війну, — сказав Миліянюк таємничо.

— Я чую. Австріяки бють наших.

— Ге, чуеш? Ану пусти мене.

— Ой, чую, чую! Ёйбо-присяйбо, чую! — забожилася Дарка.

— І я чую. А кричать...

— Хто кричить?

— Хто? — Німець.

— Ні, — твердо заперечила Дарка. — Це ті без рук, без ніг, що тато бачили на станції.

В очах дитячих станув здивований жах.

— Я теж чую, як плачуть.

— І я.

— І я чую.

Стояли заслухані в стогін телеграфних стовпів зі скупченими обличчями, зацікавлені, серйозні. Враз загуло щось, заревіло. Шосою пролетів чудний, блискучий віз без коней. Сиділи у ньому два пани в червоних картузах з гудзиками золотими.

Так пролетіло, як вітер. Тільки дим постелився шосою.

— Тюю, тюю! — Дітвора пустилася за ним, жбурляючи грудками. Але вже нічого не було на шляху, тільки десь далеко віялася смуга диму і заревло ще раз.

— Антонобіль, — сказав у ніс тихонів Нестір, насовуючи на очі свій брилик.

А потім виїздили на панські буряки. Обійстями цілими; з возом, з худобою, з дітьми. Плянтація розкинута по обох боках шляху, геть, на сотках десятин. Саме почалася «копка». Повиділювані «мурги» кишіли дядьми. Худоба паслася на гичці, курилися багаття, ді-

твора пекла буряки. Приказчики гарцювали на конях. Ганяв на білій клячі фільварковий панич Гедзьо з нагайом. Йшли довжелезні валки возовиків з буряками до заводу. Рипотіли вози. Тумани пилюги золотилися над дорогою, припорощували рови, плянтацію.

Приїздив лінейкою Мордасінський, коротковязий, червонолиций, набурмошений. Дерся підземним бугаячим голосом, яким вміють лише кричати панські «гокомани» на українських селян. Луна котилася від краю до краю плянтації. Іхав між мірницями буряків, що пірамідами густо вкривали плянтацію. Був мов Напольйон величний, потужний, а може ще більший.

Шапки, кашкети клонилися перед ним кірно. Зігнуті над заступами змучені, почорнілі обличчя. Він похмурий, надутий не помічав поклонів.

Приказчики перед ним тяглися з кашкетами в руках. І все бубонів десь гримів «гокоманів» голос.

Часом появлявся на буряках жовтий кабриолет, пара англізованих каштанів у жовтих шорах і пан Бялоскурський в жовтих штільпах. Мав стрижені вуса, пенсне, зелений капелюх з перцем іззаду та чорну крилатку. Сам правив кіньми. Взаду за ним, на сидельці, сидів зніяковілий форејтор — Ілько. Плянтацією йшло насторожене: комісар, комісар!

Пан Бялоскурський надутий, пишний неменш, як «гокоман», тільки трохи інакше. Затримувався, звисока поглядав на бурякове море. Тоді Мордасінський стояв біля кабриолету, держучи картуз у руках. Сміявся дрібненько, примильно. На кожному слові казав: «проше пана жондци». Голос його ласився мняко, майже ніжно.

Позаду між рядками буряків йшов шепіт невловний, тихий, невразний, як шелест невистояного колосся.

Копали буряки.

— Паничу, за що ви побили мого хлопця? — впало десь на «мурзі» дзвінке та сміле.

Люде оглянулися. Дарка з цікавості вибігла на межу.

— Бо варт було. Най знає, гадюка, як худобу буряками годувати. Мало йому гички?

— То вже граф збідніє з того буряка? Скільки-ж він там міг згодувати, ріжучи буряк по шматочку й даючи телиці?

— Скількиб не було — не сміє, розумієш?! Та стули-но писок краще, а то як не замовкнеш...

Але спокійний голос жіночий не вмовкав. Бренів лункіще, дзвінкіще, тільки злегка тремтючи.

— То вже тра за це бити до смерти дитину? Таж він всенький в крові та в синяках приволікся до дому. Сьогодні гарячка, що ходити не може.

— Най знає, гадина, як графськими буряками годувати телицю. Памятатиме.

— А щоб вас Господь побив так тяжко! — заклала молодиця, обтираючи сльози. Похилилася, взяла буряк і стала серпом обчищати гичку. Панич Гедзьо затяв коня, перескочив рів та пустився просто до неї, розкрутуючи гарапник.

— Ти ще будеш пику роздзявляти? Ти ще, повійю, смієш клясти?

Добіг. Стягнув жінку нагаєм через плечі. Гостре бичево засичало в повітрі.

— А це за що? За те, що дитину мені скатував, то ще й мене бити?..

Вхопила в землю застромлені вила та кинулась на »панича«.

— Та я-ж синів більших маю, засляняний, ти! Ти мене бити будеш?

Замахнулася. Бурякові вила з гультями на кінцях, посковзнулися по гедзьовій халяві, вдарили коня. Кляча знялася дуба. Панич розлютився ще більше. Нагай завищав, обкрутився круг стану молодичі.

— Душогубе, ти! — скрикнула богаче. — Каторжни-ку! За що мою дитину?.. Собако скажені!

Гедзик напер конем на жінку.

— Замовкнеш, суко?!

Гарапник гадом обвивався круг неї, сичав. Смагав її руки, грудь, плечі. Сік, різав.

— Будеш гарчати? Будеш, будеш?

Але оскаженіла мати не подавалася перед фізичним болем. Осліплена обуренням, люття кидалася перед себе, махаючи вилами. Вдаряла раз-у-раз панича та його клячу й проклинала. Голос її перетинав повітря дужчий, гостріший за ляскіт нагая.

— А щоб ти стік кривлею! Щоб з тебе!..

Враз вила упали на землю. Молодиця зокрила руками обличчя, зігнулася, скрутилася всенькє. Крізь плач не переставала клясти і гарапник не переставав лясцати. Бігла буряками до дороги, а голосіння її линуло над плянтацією. За нею все гуався котєм Гедзьє, смагаючи раз-у-раз бичивом до самого шляху. Навперейми йому вибіг парубок, з плачем заступив дорогу. — Паничу! За що ви бете мою матір? — кричав, ламаючи руки. — Учора покалічив брата, а сьогодні...

Гедзьє схилився з коня, сягнув його нагайом через плечі та перескочив рів. Вдоволений, підїхав до пана жонци, що, стоячи серед дороги, приглядався весело враз з гокоманом до тієї сцени.

— А то всцекла баба! — завважив пан жондца. — Добжесь пан їо спрал.

— Зух, зух! — похвалив Мордасінський.

— А цо, бендє писк отвєраць, гадюцка морда?..

Гедзьє зіскочив з коня. Регочучись, задоволено шкїрив великі, за опчені зуби. Гнувся на всі боки біля кабриолету, биз себе вдоволено гарапником по халаяві. Сяв самовдоволенням та похвалою пана жондци.

— З гадїмі то тилько так, проше пана, — мяко запевняв Мордасінський. — Вони би, пся крев, есю плянтацію рознесли. Злодійський нарід.

— Так, так, масє розумець, — потвердив Бялоскурський. — Праць в морде і баста. Пшецеж то бидло. Бидло, пся крев!

Помостився в сидінні, стягнув віжки і затяв ан-

глізовані коники. Ще раз відвернувся в бік плянтації й проз зуби кинув: бидло!

Кабріолет покотився дорогою, виблискуючи в поросі лякерованими колесами. В протилежний бік посулулася лінейка. Біля неї чвалав на коні переможний, вдоволений з себе «лищар» — панич Гедзьо.

Двоє очей дитячих здивовано линули за ними. Потім тривожні злетіли над плянтацією й загубилися серед неї. І двоє заплаканих збитих облич мовчки похилилося над панськими буряками, очищаючи гичку.

Коли почалися дощі і геть обсипалося листя, Бровко заводив очима, шарпаючи ланцюг, скімлів, змуджено позіхав. Мартин пропадав десь днями й ночами. В хаті потемніло, насупилося, й було зимно. Тоді забрали на війну тата.

Багато з тією мобілізацією пішло народу. Всі дужі, молоді, здорові. Село обсіротіло. Зінін Ксень пішов теж.

Григір Палій попродав тоді коні, розпорядився з полем, що де сіяти на весну й пішов.

Як їхали на станцію, то кондрові коні грохи не потопились в болоті. Віз западав в калюжі, заляпував очі. На станції сила народу з усіх сел кругом. Дядьки, баби, молодиці, дівчата. Скриньочки «салдацькі», дівтора і вони, — ті, що йшли воювати. Зойк, крик, самогон, бакунець, сльози.

Григір тримав на руках Максима. — От кого мені найгірш жаль покидати, — мовив усміхнено, щоб не плакати. — Як вбють, то навіть не знатиме тата. Дарка, то вже батька не забуде. Ге, не забудеш, доню?

Кивнула замислено головою. Взяв її за руку та протискавсь до буфету. Максимка до грудей тиснув. Купив бубликів, цукорків. — Най памятають тата. частував її «фіялкою». Очі його були сполохані й великі, немов здивовання цілої землі збіглося до них.

Ксень стояв теж біля столу, тримав жінку за руку, Мовчки, розгублено посміхався. Брає пляшку, доливав

жінці «фіялки». Зіня теж мовчки пла і обтиралася хусточкою. По зажуренім личку все збігали сльозь. Мовчали обоє. Десь з якихось нетрів вилотмлювався притаений шепіт:

— Хоч би ти знав за що й нащо, а то...

— Як защо? Раз сказано треба, значить — треба.

Щож?

— Може кому треба. Мені не треба. Знаєш?

— Цить! Жандари почують.

— Я не боюся. Що мені твої жандари?..

— Та сядь, дурний! Нащо тобі?..

— Я нікого не боюся, от!

— Цить, Хльорє! Цить, кажу тобі, навіжений!

— А на війну най ідуть ті, що її робили. Я її не робив! — гремів молодий, збунтований голос.

— Та цить, сказ на твою душу!

— Я нікого не боюся, чуєш! Не боюся тай годі, що ти мені зробиш? Розстріляють? Нехай! А на війні, то не застрелять? Ха, ха! Налякав. Ти, брат, ще дурніший за мене.

Голос проривався мов через крижану гать, рвався спіненням потоком. Хрипкий, здушений шепіт втихомирював його.

Григір враз насторожився, весь потягнувся в той бік, звідки йшла сутичка. Лице йому потемніло зразу. В очах блигнуло щось та вмить погасло.

— Посилають на смерть, а сказали-ж хоч за що? Може якраз за те, що мені не треба.

— Правда! — схопилося враз Григорєві з губ. Крикнув і сам налякався. Кондра Тешук смикнув його за рукав.

— Сядь, Ригорє! Тра тобі більшого лиха?

— Коли-ж правду каже.

— Правда, мойку, не одного, а всіх. Що ти сам зробиш? Цить, тай вже.

Кондра його тягнув, але він весь видивився в той бік, звідки йшов збунтований крик. Влявся очима, шукав.

— Стривайте, Кондро, най хоч побачу, хто це.

— Та йди, йди! Навіщо тобі здалося.

Настка його підштовхнула взад. Дзенькнув дзвінок. Серце стиснулося враз і забилося тривожно.

Палій до Кондри: Слухайте, дядьку, — ми з вами свояки трохи й сусіди, не сварилися і ще як дасть Біг...

— А тож, звісно. Най дає, Ригоре.

— Майте там око на моє. Сама, знаєте, баба... Вас, геть і Сапрона і Петра прошу. Може яку пораду доведеться дати. Вже, як Біг дасть, верну...

— Та, звісно, не журися, Ригоре. Чому не поможемо.

Враз загуло, заскрипіло. Хтось крикнув болюче і гостро. Счинився сграшний суд. Вийшли на перон. Всі разом, наче їм спішно було. Плакали тихо молодіці, ще тихіше старі жінки, а найтихіше чоловіки.

Нарід український терплячий. Віками навчився терпіти мовчки. Стояли на дощі. Прощалися. Цілувався Ригір з дядьком Сапроном, з Кондрою, з Петром. Потім Настку обійняв. Максимко й собі збунтувався, не хотів відірвати рук від батькової шиї. Личком припав до його плеча. Дарка міцно трималася маминої спідниці. Водила цікавими очима по людях, задерши голову, але бачила тільки свитки та кожухи й салдацькі скриньки. Хтось настолочив їй ногу. Заплакала гірко. Тоді хтось підняв її вгору, поцілував у сльози і знов поставив. Максимко кричав, тягся за татом. Дарка заплющила очі. З усіх боків штовхали її, пхали, тручали. Гуньки, шинелі, кожухи перлися одною масою. Сунули кудись і понесли з собою ледве цілу Дарку. Зробилося ураз вільніше. Затупотіли сотки чобіт по асфальті. Сідали у вагони. Сто голосів сколотилося у один голос. Сто зітхань в оден стогін. Валка рушила. Затарахкотіли колеса. Щось важке, велике відірвалося тоді від грудей і слідом покотилося за вагонами.

Стояла мовчазна юрба білих кожухів, хусток барвистих, з притуленими до грудей дітьми. Хмара сивих, карих, полинялих очей. Бігли по рум'яних, поморщених, по счорнілих лицах дощем рясні сльози.

Стало на пероні вільно. Жидівка стара, погана, верещала, кидалася на землю, рвала на собі коси. Друга чорна, розпелехана бігала поміж людьми. Чіплялася до всіх, кричала, що її Гдаль поїхав на війну. Так, наче він оден.

Тементом двох жидівок виповнилася вся станція.

Карі, сині, полинялі очі відверталися мовчки в каламутну даль, де танула, димом розпливалася чорна цятка. Дарка, держучись маминого кожуха, плакала. Сама не знала: через цю ногу, чи за татом, чи тому, що плакала мати. Враз побачила у скривленому роті жидівки золотий зуб і вмовкла. Тільки сльози текли ще по обличчі разом з дощем, що моросив невгаваючий, дрібний, зимний, безнастанний.

Кілька днів пізніше захворів Максимко. Лежав у горячці, стогнав, не хотів їсти. Мати пійшла за бабою, щоб зашептала.

Прийшла Зіня з кужелем, сіла на лавці, мовчки сукала нитку, звивала веретеном. Сльози капали їй на спідницю.

— Тобі жалко кондратового Ксеня? — спитала Дарка. Зіня кивнула головою. Нитка сукалася тонко, жваво. Веретено бігало, сльози капали намистом. Дарка ще ближче присунулася до Зіні.

— Я нікому не сказала, що він тебе цілував. Тоді-о, біля керниці.

Зіня засміялася, потім зайшлася плачем і припала до дарчиних колін. Тоді прийшла мати з бабою Лукією. Баба нахилилася над Максимком, дмухнула тричі впо-довж його тіла і почала шептати. Хрестилася, ножем хрестила дитину, хату на всі штири кутки. Потім яйцем качала по максимових руках, спині, грудях.

...степовий, лісовий, панський, циганський...

Всі затаїли дух, тільки Максимко стогнав.

...німецький, турецький, кацалський, жидівський...
зпід серця, зпід реберця, зпід печінок, зпід кісток...

...куций, кривий, русявий, чорнявий... Із вітру, із води...

Максимко як колода лежав без пам'яті, без чуття. В грудях свистіло мов розірваній міх. Хрипіло.

Баба Лукія розбила яйце й випустила у склянку з водою. Шепочучи, приглядалася. — Піп, — сказала урочисто. — Попа налякався.

Всі похилилася над склянкою. Дарка собі ткнулася посередні.

— Піп, піп! — закричала радісно. — Озьде стоїть, я бачу. А ось рибка. Єйбо-присейбо! А ось друга.

Баба Лукія ображено прийняла склянку.

Максимові не відлягало. Ще дужче взялася гарячка. Не розплющував очей. Настка покликкала сільського фершала Когута, що приходив до діда. Когут поставив баньки, дав у пляшці лікарство. Баньки його були неменш таємними чарамн, як бабине викачування, але остаточно переміг авторитет Когута.

На другий день мати сказала: Дивн, Когут луче поміг. Поставив градуси (термометр) і вже нетака гарячка у дитини.

Максим став видужувати. Потягнулись понурі зимні дні. Мартин вернувся з мандрів. З пообкусюваними вухамн, худий, вилежувався на лежанці.

З першим снігом прийшов від Григора перший лист. Ані бунту, ані суму, ані нарікання.

...в окопах нічого. Даже чай дають у морози. За місяць унищожим австріяка. Руським везють. Вайна савсем пустяшное дело.

Зосим Крутенко, читаючи, вставляв репліки. Циркав крізь зуби.

— Канешно. Через місяц візьмем етот... как он?.. — Главний город в германця. Вена чі штолі?

Григір писав: Напиши, Насте, обізательно чи отілилася Ласиця і как наш Максимій? Снився мені вельми прикро... За мене не журися. Ми за отечество, а отечество за нас. Наш капітан казали, що по війні народ получить землю.

— Канешно. Цар помніть за свой народ, — упевнив Зосим. Всі з надією зітхнули, тільки Петро безногий здвигнув здивовано плечима й довго про себе прочитував григорів лист. І в кінці, певно, й сам повірив.

Через тиждень знов лист.

..слава Богу жив і здоров, чіво і тібе желаю от Господа Бога... Годують нічево. Чай і концерти з мяса дають... Пришли трохи сала й сухарів з нашого хліба... Візьми у пана гроші на відрібок... У нас весело. Ксень Тешук зі мною в одному зводі. Тільки воша сильно заїдаєть...

Великі сльози горохом котилися по настиному й знііному обличчі. Висушила їх тепла надія. Всміхалися.

— Што воша? -- сказав Зосим, стоячи з кашкетом на потилиці. — Савсем пустяшне дело. Зато цар вознаградіть народ, тільки зваюем австрійця. Вже хутко кінець війні.

Зіня поволі звикла до розлуки з Ксеньом. Він прислав повні туги й печалі листи. Приходила до Настки на оденки, залишалася ночувати. Обидві чекали того близького кінця, коли чоловіки вернуть і казна наділятиме землю.

Минули коляди. Зима перескочила немов на коньках. Йшла четверта мобілізація. Листи із фронту приходили раз-у-раз прохолодніші, без окликів завдавацьких, без надій. Десь розвіювався попередній пал. Село зажурено хитало головою. Пряло свій сірий, буденний кужель. Тільки Зосим ходив вулицею вдоволений, бадьорний, самопевно закинувши чуб. Кашкет на потилиці, розцібнута «жилетка». Носив якийсь значок з двоголовим орлом і газету, де все стояло про велич «белаво царя», про нечувані перемоги «наших», про «варварства» німців. На війну його чомусь не брали. Казав, що «бальной». Ішов до Малки за греблею, розвалювався на лаві, курив махорку, циркаючи крізь зуби на середину шинку та «просвіщав» темну «мужву».

Збиралися біля нього розчухрані, кудлаті, від са-

могону обрякли, жадні «истини», недовірям нагорожені й наївні мов діти.

На стіл клали в гною, порепані руки. Брала трусськими пальцями шматки оселедця, кислу капусту, бляшанку й слухали політику. Зосім вчительським тоном геродив неймовірні дурниці і від його «просвіщення» робилося ще темніше. По коршмі розходився сопух з кислій капусти, оселедців, ганджі, кожухів та риганки.

Текло зі стріх. Горобці дерлися, мов кагал жидівський, тягали сміття під стріху. Знов пропадав десь Мартин і знов Бровко заводив по ночах біля клуні.

Як зазеленіли буйні руна, то горпинин Милиянко прибігав надосвітку займати в поле настину корову. Худий, з блідим личком, темносніми очима, посинілий від ранішнього зимна. Усміхнений стукав у шибку. Настка схоплювалася, випускала з хліва Ласицю й зачиняючи за нею ворота, гукала сонним голосом: А гляди мені худобу, щоб де не залізла.

— Не бійтеся, — відповідав тоненько, — вона у мене слухняна.

Худі, порепані ноги в закотяних штанятах стрібали по грудках. Батіжок цвяхав жваво.

— Цабе, Лисиця! Не оглядайся!

У полудень череда вертала з поля. Милиянко біг позаду спітнілий, з чугаїною на плечі. На греблі здибував Дарку. Гнала до дому свої гуси.

— На кошика, — протягав їй виплетену з петрових батогів кошільку. Приглядаючись вдоволено до плетянки, казала не підводячи очей: сьогодні знов грало. Там, — показувала на двір. — Стільки багато панів понаїздило, верхи, геть і фаєтони. А ця Діяна, знаєш?.. як не почне гавкати... Оден кінь сполохався...

— А павича не бачила часом?

— Бачила, бачила. Ходили по траві. Розпушили хвіст і ходять, а я грудкою. (Дарка говорила чомусь про павича — вони).

— Бреш... — не повірив Милиянко. Забожилася.

Він подумав трохи й зітхнув. — От, як би йому що квітку висмикати з хвоста.

Настка відчиняла ворота. Чорна в білі латки Ласиця блискуча, круторога входила повагом у подвір'я. За нею гуси і Дарка. Милинянко біг далі за чередою, мріючи про павичеву квітку.

Коли перед жидівськими святами Настка попродає гуси, крім цих, що на гніздах, оден з найважчих обов'язків зсунувся з Дарки. Почала ходити в поле з чередою, бо дядькова Марійка гнала свою корову разом з хлопцями, бородійчукова Липкера й Парашька — свої.

Милинянко старший на два роки за Дарку та мале що більший на зріст. Хлопці насміхалися з нього, допикали. Дарка найменча між дівчатами. Тому воліклися обоє з самого заду.

Спершу людський товар пасся на толоці, потім під гайками, як настала спека.

Виганяли на досвітку разом з росою.

Повітря було, мов кернична вода. Товар йшов помалу, важко, збиваючи низький порох. Пастушки з батіжками, з дранками, закинутими на плече, шовгали босоніж по росистій травниці. На пасовищі товар розбродювався. Сонце знімалося високо, пекло й було мрійно худобі та дітям.

Кидалися опукою з коровячої повсті або милиняновим дрантивим капелюхом. Снідали хлібом з ягідьми. Гралися в Журавля. Милинянко нишпори́в по корчах за гніздами та горіхами. Приносив повні жмені червоних шепшинових жід та висипав у дарчин поділ. Співаючи, нанизувала на нитку шепшинові каралі. Він біг займати її корову, щоб не залізла в панські буряки.

Іноді Дарка приходила в поле зі шматком свіжого пахучого хліба. Сідала біля товариша й оповідала про те, що грає у панських покоях. Фантазувала.

— Таке здорове, здоровенне з корбою. Цимбали такі. Знаєш? Такі, що пани видерли у одного діда.

Милинянко слухав скупчено. Ковтав слину.

— Добрий твій хліб, Дарко? — питав нараз.

— На, вкусн.

Жмурив очі від насолоди. На лиці розливалася блогість.

— Ой, добрий. Не такий, як наш.

Ломала половину її мовчки протягала побратимові. Часом приносила гірога з ягідми або вареників у па-зусі її ділилася з Миліявком.

Він рвав їй оріхи, дички, видирав воронячі яйця здирав клей на вишнях. Одного пополудня прибіг з передертим оком в одній штанині, сяючий щастям. Протягнув Дурці павичеве перо. Стояла перед ним зачарована, обнімала з захвату. Рука тремтіла легенько, держучи розвійне, як райдуга, химерне перо.

Дітвора з криком обскочила її, витягаючи одне перед одним руки. — Дай мені! Мені, мені!

Карнаухий Мьколка вихопив перо й пустився тікати. Всі кинулися за ним. Догнали, повалили на землю, збилися в одну кишму. Дерлися, качалися по землі. Перо перелігало з рук до рук. Дарка стояла осторонь, плачучи гірко. Враз Миліявко вирвався з кублиця подряпаний, обдертий. Клапти сорочки звисали з плеча. Штани тримав у жмені. Другою притискав до себе павичеве перо. Тікав стрімголов, стрибаючи через межі. За ним навздогін пустилися хлопці, жбурляючи грудками. Одні гналися за ним, другі забігали навперейми. Враз розлігся пронизливий дарчин крик:

— Товар у суряках! Товар, товар!

Погоня синилася. Нестір побіг займати свою телицю, що перескочила панський рів. Решта присіклася до Дарки, що піддурила. Допікали, глумилися, передражнювали її. Згодом з'явився Миліявко. Всміхнений, тріумфний. Сів втомлений біля засмученої Дарки. — Не плач, дурна! — сказав заспокоюючи. — Я віддав перо твоїй мамі.

Так на тій толоці зростала їхня міцна приязнь.

Були дні серед літа такі гарячі, що корови ставали віночком, ховаючи голови від спеки, лінниво обганялися хвостами. Хлопці охлялі качалися по пастівні, дівчатка

крутили ляльки з травниці, квітчалися волошками, острійкою.

Милянюк лягав горілиць, очі накривав брилем, затягав у ніс:

— Ой, Боже-ж мій, Боже-е-е!.. Коли той вечір настане?..

Хлопці перекривляли. Підкидали ногою його капелюх. Миколка й Демян сідали на нього верхи, лоскотучи, волочили за ноги. Він тільки просився лагідно.

— Пусти, Книш! Пусти, чу?.. Подереш штани.

— Полька, полька, два кадрелі, тато з печі, мама в двері, — грав на милянюкових ребрах Демян. Милянюк заходився спазмами сміху, дерся нелюдським криком. Знов Дарка хитрощами виручала його.

— Гайда, в журавля гратися, в журавля! — скрикувала з робленим палом.

Збігалися, бралися за руки.

— Занадівся журавель до бабиних конопель. Журавель, журавель!

Під лісом копали окопи. Стелився дух тривожний від болот.

«А я тому журавлю прутом ноги поломлю. Журавель, журавель!»

— Я не хочу більше гратися, — казала Дарка, — мені так нудно... — Враз усім дітям робилося моторошно. Втихали. Сідали, стругаючи мовчки будзинові дудки.

— Я сьогодні Лозецького бачив, — обзивався таємничо Нестір. — Візком їхав до міста, а за ним той... куций, жовтий. — Ариман.

Щось містичне враз пересовувалося над полем. Похмура тінь млинарева обкутана таємністю легенди. За нею не менш таємна й грізна постать собаки Аримана.

Зникала охота виграшок, робилося мляво й нудно. Тоді Марійка затягала весільної. Решта жваво підхоплювала пісню. Розплітали котрусь з дівчаток, робили весілля.

Одного дня повінчали Дарку з Милянюком. Поса-

дили їх поруч себе на межі, причепили до милияноквого бриля червоний мак.

Дружки співали, розплітаючи Дарку. Золотилася стерня. Гралися поважні, скупчені, перейняті настроєм. Дарка помалу входила в свою ролю й вкінці заплакала.

У лопушаних ризах Демянко звязав ім хустиною руки. Повінчав.

Потім вихиляли кругової з картопляної чарки. Грали на будзинових дудках, танцювали, доки не втомився день та захмурений не схилився за обрій.

Тоді погнали товар до води.

Від пригоди з дідом минув рік. Прийшов знову Спас і празник. Знов самогон, пироги, студеня, а веселости ані... Тільки й балачки, що за тую війну.

З фронту не було листів. Йшов гомін про великі бої у якихось Карпатах. У газетах все «победа».

Одного дня Зіня принесла з волости конверту заліпляну печатками й ткнула Зосимові. Зійшлися до настиної хати: Кондра Тещук, дядина Явдоха і ще де-хто з сусідів.

— Та читай, Зосиме!

— Ещо уремня, — засміявся хрипко. Поволі розложив лист; читав, зупиняючись на кожному складі.

«Дарагая жонка мая, Анастасія! (Писав Григір до Настки). Кланяюсь я тібе, дорогая жонка Анастасія і прошу я тібя ні сірчать на меня, што не писав так довго. І прашу я тібя, дорогая жонка, ні забивать про міня у ціжолую мінуту жести моєї. І також кланяюся деткам маім дорогим: Максимію і Даріі і прошу я їх не забивать отца своіго. І ещо кланяюся брату Сапронію і жонке его Евдокії і брату Петру і своячке нашей Зіні і повідомляю я їю та Кондратія, що Оксентій Тещук убит у бою восьмого сіго месяца...»

— А диві!..

Зосим підвів холодні, наче масмішкуваті очі на Зіню, що стояла перед ним нерозуміюча, бліда, скамяніла.

— Ксеня вбіло, чуєте? — сказав хтось у хагі. Тоді

Зіня упала на землю й нето закричала, нето завилала. Над нею похилилася Настка й мати. Намагалися підвести з долівки.

— Не зачіняйте її, — сказав тихо Кондра й сам якось згорбився зразу й заплакав. — От і цар дав землю. Вже й не маю сина.

— Зосим спокійно читав далі, немовби не скоїлося нічого.

— Значить... убіг у бою восьмого сіго місяца. Сильно много погнбло й поранило наших у тих боях, а міня контужило в ноги і голову, но я, слава Богу, жив і здоров, чіво і вам жілаю от Господа Бога й успеха у ділах рук ваших».

Зіня всенька зваллася на стіл. Зірвала з голови хустку, очіпок. Била головою об край дошки, голосила. Буйне, русяве волосся обспало наміткою її поповнілу від вагітності постать, що здригалася в спазмах. Зойк її тріпався, бився об вікна, як смертно підстреляний лебедь. Всі плакали в хаті, тільки Зосим з непохитним супокоем читав далі:

...што Ксень був зі мною в окнах і граната упала, як бил бой штирі дні і три ночі та взорвалася у Ксеня під ногами. То йому, кашешно, обірвало обі нозі й он упал міне на руки, бо я лежав тоже приспаній землею по пояс. То Ксень помер через полчаса і сказав, штоб я написав Зіні, што вон помер».

Стали сходитися люде. Прибігла Тещучка Афія — ксеньова мати, голосячи на всеньке обійстя.

Дарка стояла на лаві біля діжки з водою й мало що розуміла. Знала лишень, що Ксеня засипали землею так само як діда і що більше його не буде.

А через тиждень виганяли нарід із села.

Настав час тяжкого лихоліття. Мусіли люде кидати обійстя, землю, хати, — іхати в світ за очі. Куди? Чого? Ніхто не знав. Жовніри й поліція «прикладами» виганяли з рідних осель.

Худобу за безцінок довелось збувати. Хліб зако-

пували в землю. Кидали все на божу ласку. Казна дозволяла брати з собою лишень по одній скрині. У селі залишилися старці, що не боялися смерті й не годилися до війська.

Мусіла й Настка продати свою Ласницю. Хату й господарство лишила на бабу Лукію, що обіцялася глядіти як свого. Петро безногий та дід Каленик залишилися також на своєму й мали за настиним доглядати.

Нарід був зажурений, розтрівожений. Жаль було покидати своє. Камньом тиснуло у грудях, замлівало від печалі, а на стінах волості та пошти висіли плякати, де німці наниз зали дітей на списи, пекли на вогні жінок, відрізували язика, вуха.

Ставали залякані дядьки, баби. По одній літері читали: «Зверства немцев». Як-же було не тікати?

Тікали у панічнім жаху, а хто не хтів, того казна силоміць приневолювала. Тиснулися у вагонах по п'ятнадцять родни. Валки з утікачами йшли одні за одними, перебікуючи по станціях безконечні військові, санітарні та «пацські».

Дарка у-перше їхала «машинною». Довгою, таємничою, страшною машинною, що повезла на війну тата.

Спершу було цікаво, потім докука. У тісному, темному вагоні все збилося разом. Сварилися жінки, кричали діти, дядьки курили їдкий бакунець. Ніг не було де протягнути.

Воліклися станції забиті потягами. Люде якісь обдерті з дітками, з клунками по рампах на дощі.

Іхали краєм понурим, замріяним в лісах. Над озерами перисті тумани. Непрохідні, грузькі трясовини, порослі купиною, буйним очеретом. Сінокоси підмочені водою, чагарники, мочари. По обох боках залізничного напину в безконечність.

Потяг сунувся приви́дом чорним серед цього мовчазного світу. Виглядали з вагонів заспані, байдужі.

Ранок свіжий блідо-рожевий, обризганий росою. Де-не-де одинока, вибуяла ялина, пень спорохнявілої вільхи. Де оком кинеш, без кінця і краю.

— Полісся, — сказав з якимось співчуттям старий Кондра.

— Полісся, — повторило кілька тихих голосів.

Дарці здалося те слово таємне та принадне чимось, як всяка незрозумілість. Загадано промовила за людьми: Полісся.

Тихо сунулися в невідоме. Не було чути навіть гомону колес. Тільки свист паротягу пронизував нинколи сонливість країни.

Десь станули серед мочару. Довго стояли. Побіч залізниці тяглася перекинута нашвидку через трясовину вузька гать. Зрубані наспіх дуби, ялини, на них збитий з колод танцюючий поміст.

Вже й сюди в ті нетри забрела війна. Чувся гарячий її задиханий поспіх. Близько ось-ось.

Гаттю повз безконечний габор. Вози, гармати, шпиталі і польові кухні. Коні і люде.

Відступала «доблестная» армія. Все у безладді сколотилося разом. Виверталися вози, гармати. Гать угиналася, тряслася. Люде, падаючи з жахом хапалися колод, щоб не загинути в безодні трясовини. Враз серед загального замішання пролетіли верхами інгуші. Лежучи в сідлах, сікли нагаями все навкруги, роблячи собі дорогу. З гиком, свистом перелетіли греблею, як стадо диких стервоїдів. Все перед ними розбризгувалося з жахом.

Якась «біженецька» корова, прив'язана коло воза, скоцила сполохана й зразу запала по живіт в трясовину. Ледве не вивернула воза. З вагонів зірвався коротенький оклик.

Якийсь жовнір перетяв хутко натягнутий мотуз. Хтось крикнув: моя худоба! І знов рухливий вуж далі поповз з їмли в їмлу.

Коли потяг з «тікачами» рушив, над трясовиною видніла вже тільки голова корови з висолопляним язиком, вилізлими очима. Рев нещасної тварини розпучливий, останній покотився ще раз. Одвічна топіль звільна, любасно засмоктувала свою жертву.

— Жаль худоби, — сказано серед «біженців».

— Не так жаль, як шкода.

— Скільки-ж така корова тепер? — Рублів зо двісті пропало.

Свист машини, як вістря ножа, перетяв міркування. Валка якось важко, втомлено зітхнувши, рушила з місця зі скреготом буферів. За стогоном машини зітхнуло важко багато зтурбованих грудей.

А з тамтого всього залишилося небагато. Кілька відірваних клаптів. Комини фабрик. Вакзали з юрбамн салдатів. Десь грали музики й труби виблискували на сонці. Люде у лаптях, в сорочках поверх штанів.

Максимко плакав.

— Цить, бо віддам кацапові.

— Це, мамочко, кацапи?

Десь дядько Кондра відганявся цілком від собак. Ішли вулицею. Хати з дерева — зрубом. Темні аж чорні.

— Ну й село! Най воно тобі згорить, -- засміявся Сапрон Бондар і плюнув.

— Це-ж не село, а «деревня». Ха, ха!

— Десь і парід такий задріпаний, — завважила дядина Явдоха.

Потім всі разом діти закричали: диви, диви! Кінь з коромислом на шії.

З крамниці вибігло два хлопці пострижені якось чудно.

— Сматрі, сматрі! Хахли ідут.

Потім була закопчена хата, де жили Настка з дітьми, дядько Сапрон, дядина і Зіня. Був песик Моська й Матрьона Ахванасьєвна. А бабушка Акуліна дала Максимкові і Дарці по грудочці цукру. Потім у Зіні народився хлопчик, що називався Корнійчик.

З першого дня звели бійку «біженецькі» з місцевими. Зачепив Альоша. Власне почалося так: горпинин Миліячко сказав: От, дурний! Хіба-ж це прут? Чуеш, Дарко, він каже на ставок — прут.

— У нас пруютом гусей загаяють, — глумливо завважила Дарка й запишалася.

«Біженецькі» стояли окремо. На воді виблискувало сонце.

— Го, го! — реготались місцеві, — по хахлацкі-та разгаварівають. Как смяшно.

— Ти понял?

— Канешно, панять то можна. Ана гаваріт, что у ніх в пруд загаяють гусей.

— Ха, ха, ха! Вот так новость сказала.

— Да, хахли народ тупой, — завершив Альоша, найбільший з місцевих, рудий в ластовинні.

«Біженецькі» ще більше збилися докупн. Відчували глумливу ворожість до себе. Десь поблизу покривали дах гонтою. Стукали молотки. Миліянюк штовхнув Микола. — А на тім боці луна як... — сказав несміло.

— Луни яцьо нет, ето солнце, — пояснив вчительським тоном Альоша. Кацапенята зареготались з «тупості хахлов». «Біженецькі» в свою чергу почали сміятися.

— А хіба-ж по вашому тож сонце? — обізався глумливо Миліянюк. — Я думав, що може макітра.

Регіт ще більший знявся поміж «біженецькими». Миліянюк дотеп обісмілив «хахлів». Місцеві не зрозуміли глуму.

— Нет, солнце по нашему, ізвані, — тим самим тоном відповів Альоша.

— Бреш, бо по нашому, — спалахнула Дарка.

— У кацапів усе догори ногами. По них навіть воші лаять назадгузь. Ейбо-присейбо! — забожився Миліянюк.

«Біженецьких»: обгорнула дика радість.

— А у тебя как? Ти хахол-асьол!

Альоша підійшов і штовхнув Миліянюк під бік. Почали жбурлятися грудками. Хтось поцілів Дарці у ногу. Дарка заплакала. Тоді всі «біженецькі» уступилися за нею, счинилася бійка. Прозивались одні з одних як знали. Кацапи кричали своє, «хахли» — своє.

Місцевих збіглося більше і перекричали «біженецьких».

— Хахол глуп как асьоз! Хахлягі брадягі! Хахлуш--кі лягушкі!

Біженецькі спантеличені вкрай стояли купою, не маючи напоготові відповідної зброї. Ніяково поглядали на кацапів. Враз обізвалася Дарка: Зато у нас хати біленькі, а у вас, як хліви.

— А що, пі?.. — закричали радісно біженецькі, — задрипані, смердючі. Ой, гвалт! Худоба геть і люде вкупі. У нас свині в краях сидять.

Поснипались тютюкання, регіт. Найвлучніш дошкулював кацапам Миліянко, схований взду за своїми. Дзьобатий Саша підбіг, підчепив його ногою, ударивши в груди. Миліянко впав, але зараз схопився й спалахнувши, кинувся на Сашу. Знов скубилися всі на одну кишму і знов біженецькі мусіли тікати.

У вечері мати збила Миліянка до півсмерти за бійку та розірваний комір. З того, певне, розпочалася у нього непереможна ворожнеча до кацапів. Обходив їх здалеку, уникав всякої зустрічі з ними. Вони його при кожній нагоді зачіпали словом або стусанами. Так само з першого дня не злюбила кацапів Дарка. І не тільки лиш за цю бійку. Їй просто все було тут осоружне: люде, мова, хати. З першого дня тужила за своїм селом. Тому ще більш сирителювалася з Миліянком. Решта своїх зрадила, переїхала до кацапів. Микілка й Нестір хутко почали казаги: «жак», «хаді сюда», «мальчонка» й т. п. Спільно з кацапами допікали Миліянкові. За ним не було кому устугатися. Мати біла його за абиг-що, не давала їсти. — Гра байструка розуму навчати, — казала сусідам, коли уступалася шоді за хлопчиною.

Миліянко здивував ранком Дарку блідий та усміхнений.

— А мати знов блила потіном по голові, — скаржився тихо приятельці.

— Ти плакав?

— Ой плакав! Диви, які звки.

Зі скупченням і жахом дотулювалася пальцем до милинянкових струпів. Заліплене кривлею волосся попріліпало до ран. — І все через Сашку.

— У нас вдома луче. Я так хочу до дому. А ти?

— Я теж хочу.

— У дядька Сапрона вже десь саблукки достигли. І сливи. А тутки, самі тільки шишки та шишки.

Дарка мовчала, затискаючи губи, враз не витримала й заплакала.

— Я хочу до дома, до нашої дома, — мовила, склипуючи гірко.

З крамниці вийшов Метрафан Петрович та покликав її. Вмовкла, але на заклик не обізвалася й не пішла, тільки посідали обоє з Милинянком на пісочку.

А потім заблукали в лісі. Всі тоді ходили по гриби до бору, що муром снім стояв довкруги »деревні».

Дарка сказала: знаєш, ходім до дома. Не до тої дома, що тутки, але до тої, до нашєї дома.

Милинянко підвів на ню здивовані очі.

— Та-ж далеко, — сказав. — Тра машиною...

— То що, що далеко? А ми ходім. Так-о підемо, підемо і прийдемо. А Бровко втішиться...

— Коли мама казали губи збирати.

— То що?

— Їтимуть знов.

— Ну, то на мої.

Висипала в милинянкову торбу повен поділець грибів.

— Ходи.

— Куди-ж ми підемо?

Стояв незважений зі своїми грибами, не знаючи що робити. Вона, не надумуючись, повернула й подалася стежкою перед себе. Нараз станула замислена. Побачивши його вагання, сказала: раз ти мій чоловік, то мусиш іти за мною. Пійшов.

Похмурий бір сосновий розступався ласкаво перед ними, загортаючи їх в свою рожево-сіру мягкість. Шклистий, безнастанний гомін линув десь верхівіттям. Здалеку було чути голоси товариства. Стежка йшла,

не кваплючися, поміж кольонами сосон повна мягких, пожовклих голок.

— А ти дорогу знаєш? — спитав обережно Миллянюк.

— Знаю, туди-о.

Величезне покручене коріння розмите дощами, повзло спинаючись на волохаті лапи, як червоношкірі бородаті каліки, з покрученими членами. Пні зрубаних ялин чорніли й падали з тріском достоялі шишки. Голосів товариства вже не було чути.

Дарка мала повну пазуху шишок, що кусали її живіт та груди. Миллянюк ніс свої гриби йдучи лісом за нею. Натрапили на другу стежку, що перехрещувалась з тією. Не надумуючись, повернули у ню. В лісі звільна темніло, хололо. Вони не помічали цього.

Знов стежка; знов повернули. Вийшли на лісову дорогу з калабанею та величезним камньом врослим у землю. Повилазли на нього, посідали й кидалися шишками у воду. Поцвіла гладь ковбані сплихувалася, морщилася, — шишки ліниво плили по ній. Було втішно й цікаво. Значевя Дарка споважила й сказала: під цим камньом закопані гроші; знаєш?.. Червоні гроші. — І враз невідомо звідки з'явився чернець і якийсь дід, що не хотів панам грати на цимбалах. Мовчазні, таємні тіні пересунулися між стовбурами сосон.

Махаючи замислено ногою, Дарка гомоніла немов про себе чудну, нескладну билицю. Біля неї великі, мов лісові озера, зачудовані миллянюкові очі.

— Пани за дідом, а дід втеки, а дід втеки...

— Цей, без ноги дід? — спитав.

— Ні, другий. Що закопав гроші.

— А!.. знаю, знаю! — радісно підхопив Миллянюк.

— Він так-о, причаївся за каміньом, а пани погналися далі. Правда?

— Так. Тоді дід закопав ті гроші. Червоні гроші, — поправилася.

Далі вже нитка сукалася як сама хтіла. Те, що колись оповідав дід Захарко зимою і потім на сінокосі,

занорошене безладно в дитячій уяві, враз зявилося звідкись між цими північними ялинами й затанцювало химерний танок у червоній кигаїці. Козаки з рушницями в жуланах і дід якийсь старий, старий, звів руки угору, благословив вогонь в черепочку.

Щось таємне до сліз повіяло лісом. Хлопчина зворушено ковтав слину весь вліплений в Дарку очима. Вона все махала піжкою й сукала прядиво своєї уяви. Як нитка рвалася, то він досукував її своєю.

Дума про діда, червінці й цимбали плелася. Все нові зявлялися варіанти. Помалу смерклося. Пні ялин почорніли й затяглися димом.

Нараз Дарка спитала: а ти не боїшся скаженої вовчиці?

— Ні, — відповів вагаво, але зараз зсунувся з камня, розглядаючись трівожно.

— Ходім.

Слухняно пійшла за ним мовчки, озираючись.

Стовбури сосон зливалися поволі в одну низу завісу й стежка загубилася десь. Тоді зразу запримітили смерк і якоесь обох зразу обхопив ляк.

— Кудою ми йшли? — спитав хлопчина. Голос його затикався.

— Звідтам-о, — показала неупевнено...

Пустилися бігти одно за одним, але ялини заступали їм дорогу понурі й неприхильні, перешіптуючись стіха над ними.

Станули слухаючи. — Гукай, — сказала Дарка.

— Кого?

— Гукай Миколу.

Миліяно крикнув слабким голосом, що затріпався метеликом та упав між ялини.

— Миколоосо! — гукнула Дарка собі. — Саашааа! Альоооошаа! — Ані згуку нігде.

— Маамооо! — закричав нараз Миліяно і обоє заплакали.

Плакали голосно, біжучи одне за одним, зашпортувалися й падали. Виспали свої гриби, загубили тюрби-

ну. Розпука їхня зростала разом з ніччю. Плачучи бігли, не знаючи куди. Десь далеко почувся непаче відгук. Станули й разом закричали. Голос відгукнувся. Кинулися на цей оклик. Вибігли на широку лісову дорогу й старий бородатий кацап взяв їх на «телегу» й довів майже до самої хати Матрьони Ахванасєвни.

Відтоді часто грався в діда без ноги, або з ногою, що заколував червоні гроші. Часом в козаків, що стріляли до панів. Тоді у виграшках приймав участь Максимко, що не хотів ні за що застріляним падати. А часом в цю історію заплутувався Ксень, німці.

На колядні ходили попід вікна зо звільдою і була кутя, з якої сміялися кацапи. А на багатій вечір приїхав з фронту тато.

Діти не впізнали його. Заріс бородою, голову мав у повязці та загикнувся. Усе оповідав, оповідав.

Зіня колісала Корнійчика й заливалася слізьми. Сходилися люди. Кондра Тещук, дячко Сапрон, мікілчин тато і демянів. Зітхали, похитуючи головами.

— А охвіцери в окнах у карти...

— Он яке?

— Полковників, генералів і не вглянеш. Салядати тижнями без теплої стравн. Перевязки нема кому зробити. А на тилах банкетн. Охвіцери з дівками...

— Кажуть, все начальство краде. Наживаються.

В хаті робиться душно. Щось наляга на груди. Защморгується кругом шні. Говорять пошепки.

— Докн-ж воно так буде? От тобі й «отечество»!

Заходили до «біженцьк» і «місцеві». Тоді всі говорили голосно, бадьоро й конче всі намагалися «ла-ра-сейські».

Дарка затишила, як тато стояв біля порога й показував.

— Я його, значиться, штиком під ребра, а він як не закричить: «Матінко, рятуй!» та просто на мене руками. «Брате!» — застогнав тай звалився.

Григір затагується довго, довго цигаркою й кида її в кутек.

— Бо й під австрійцьом також є «руські», — каже, дивлячись кудись під лаву.

Раз довговяза Паша хотла видертн дарчину ляльку.

— От і не дам.

— А я атніму.

Дарка вилізла на піл. -- Ну, дістань тепер.

— А я всьо-равню к тебе палезу і атніму.

— А ну, попробуй!

— Вот і палезу.

— Ану-ну!

Більша за Дарку Паша не зважилась якось. Помовчавши, сказала: а твоя мама хахлушка-лягушка.

— А твоя задрипана кацапка, тай вже.

— У хахлов всьо такое смешное: чоботи, спадница.

— Ой, падьофка! Мовчалаби вже.

— А ти ведьма. У тебя чорние волоси, как у ведьми.

— То хоч не рудий чорт, як ось ти.

— Я красивее тебя. У меня сергі, а у тебя нет.

Дарка мовчала, не знаючи що й відповісти.

— І каса у мення дліннее, вот.

— А зато у мене дві.

— Ведьма кievская! Ведьма, ведьма!

Дарка не втерпіла. Скочила з полу, вхопила Пашу за плечі й випхнула за двері. Аж губи пополотніли їй від гніву.

— Така Паша кацапська і ще задається.

Гримнула з розмахом дверима.

І ще міцно вривався в дарчину память кінь, що його вів дядько Кондра. За возом йшла Горпина, голосила примовляючи.

Микілка, Демян, Нестір і Саша несли попереду віко.

Падав сніг.

— Поцілуй Милиянка, — сказала мати і підіпхнула Дарку.

Налякано похилилася й липкими губами припала до усміхнених милиянкових уст.

— У руку, — шепнула мати.

Слухняно перенесла цілунок на холодні, воскові руки. Накрили віком та спустили у яму. Стали сипати землю. Тоді Дарці зробилося страшно. Скамяніла вся. Стояла над самим краєчком могилки й дві льодові смуги потекли їй від шиї вздовж тіла.

Горнина голосила. Гомоніли люди. Дзвін дзвонив. Дарка чула тільки одно десь з якихось далечини розпучливе: матінко, рятуї!

Більш нічого не переховала її пам'ять із тієї Расеї.

Потім вже, як вертали під осінь, то ватка йшла дуже поволі. Винзу була якась вода блискуча і мінлива. Велика вода, прутка.

— Це море, дядьку? — спитала старого Коңдру.

— Де море, — Дніпро річка.

— Ой, дечечку! Яка величезна.

— А ононо, Київ видно.

Протягнута мозолиста рука показувала гори затуманені ранком, а над ними виблискували, мов запалені на вітварі свічки — золоті хрести й стрілясті вежі.

Більше нічого.

Довгі, білі кораблі плити по ріці й пішлася під ними вода. Човники гоїдалися на хвилях. І довгий, білий дим закрив усе.

А двері рипнули так дивно, коли мати відчиняла їх. Наче ті самі, наче не ті двері.

Переступила поріг і звалила на лаву важкий клянок з плечей.

Дарка увійшла за нею мов тіль. Обнесмілена, зчужіла.

— Така наша хата? І поріг. Очі її чомусь впали на поріг, тесовий поріг, що його ніяке лихо не мало переступити. Ще цюві карбики виділи на ньому.

Розглядалася мовчки по стінах, по кутках і зустрілася з очима старенького Михайла Чудотворця. Дивилася на нього з марляканим здивованням, а він на що з докором. — Де була так довго?

Мозчала великими, вогкими очима, як всі випуватці.

— Бач, німці всеодно не приходили. Тільки дурно тикали в той московський край. А хата за той час постаріла.

— Так.

— Ворота вкрали тікачі, тини розгородяний, побиті вікна.

— А Миліянка заспала землю так саме як діда...

Лице св. Михайла зразу стало м'яке, м'яке. Лагідно посміхалося. Біла голова захиталася в золотім обручі. За нею заткане павичеве перо, порохом припале та лавутинням.

— Бач, не тра було покидати хати.

— В нього була простуда. Він упав у ставок, як ще стояв лід...

Біла голова знов хитнулася зажурено.

— Чого-ж ти стоїш, Дарко? Біжи зноси посуд. Там ще відро на возі, баняк, подушка. Та скинь хустку, роззуйся.

Мати тягнула скринню до хати. Бабка Лукія дрибтіла біля неї, розповідала. Якого то було лонаїздило тих «біженців» з якогось Каміня-Коширська, зараз, як поїхали наші. Повнісенський двір. Якого збитків натворили. Відгону від них не було. Ледве вимолила, щоб не забирали всього, а у Сапрона все чисто з тинами рознесли, саме, як діда Каленика москалі погнали десь з возом та кіньми.

Бабка Лукія зітхає, божиться, обтирає сльози.

Потім надійшов Петро безногий. Тож розповідав, нарікав, скаржився. Глядів, як міг сестрине. Та хіба встережеш, коли кругом не люде, а харцизи. Свої й чужі. Коло пасіки дідової захаркової хелма трохи, пантрував бджіл, а поля не було чим ні зорати, ні засіяти.

Настка за «біженство», за ту Калужську губернію, що на краю світа. Бідкалися. І сум стискав серце. Так знівечило нарід всенький тією війною.

Дарці було радісно і якось дивно. Бігала по обійсті, заглядала в куточки. Приглядалася. Все давне, зна-

йоме а нове неначе. Пень з явора, пасіка, вишні за перелазом. Тільки тин «біженці» розібрали.

Прибігла до Бровка з радісним окликом та він не впізнав її, загарчав, нагорожівся, трохи не вкусив. Заплакала.

— Такій, любо, пекельний став за цей рік, — казала бабка Лукія, — все було дражнять чужі діти, а хліба ніхто не кине. Тільки й зість, що з ним поділюся.

Мартина Дарка надаремне шукала.

— Десь ще від посту подівся. Може де знайшов нових господарів, а може «біженці» вкрали.

Такий радісний і печальний був цей перший день повороту до покинутої домн. Потім вже потекли дні звичайні, такі як колись. Настка робила порядки. Мاستила хату. Тра було тин хоч який загородити. Все мусіла купити. Все дороге. Хліба не було, сні бараболі. Саме живова пора, а на полі й городі лишень будяки та лобода буяли. Декому ще й окопамн зрили ціле поле. Дротом колночим заснували. Мордувався нарід. Терпець рвався докраю. Зі шпиталів вертали до села каліки виснажені, жовті, з гарячкою та кашлем. Багато не вертало зовсім. І тоді прийшов від Григора лист. Довгосподіваний, виплаканий лист.

Зібралися всі до настної хати, а дядько Кондра, хоч і не крепко грамотний, якомсь помалу читав.

«Не журися, Насте, і не плач, бо я воскрес. Це вже був помер, а сьогодні дванадцятий день, як розплющив очі. Дивлюся на світ божий й не знаю, чи світ став новий, чи то я обновився. Щось так неначе прояснилося в мені. То вже думав, що кінчається світ, а замість людей антихристи настали. У цих Карпатах, то був страшний суд, гірший як над Сяном. Вже я не мав надії, що вийду живий. Там мені шрапнеля розторощила стегно. Як везли поранених пять днів у вагонах, то тільки раз перевязку зробили і їсти раз на день давали. Тай куди ця їжа, як ти зійшов кривлею, що руки мов воскові стали. З тої ноги вогонь йшов через перевязку, а від стогону та плачу людського одурів був зо-

всім. Води навіть допроситися не можна було. У Києві на пункті хотіли мені відрізати ногу, але я не дався. Щоб так було, як з батьком, подумав. Краще померти з ногами, як калікою до дітей вертати. Почав кричати та й проклинати всіх і війну тую, а далі вже не спам'ятав нічого...»

Повна хата очей зчудованих обернулася на старого Кондру. Він свої слізи, завогнені вії підвів на людей і теж дивився. Палець його чорний, в мозолях, тремтів, спинений на білому панері. І дивувався Кондра та люде з того листа чудного, що був не такий, як всі листи салдацькі, а проте, кожне слово так наче капало в серце. І слози капали людям з очей.

...»Днів шість без пам'яті лежав, а це вже другий тиждень, як зсунулося з мене. Вже почав рухати руками й голова не болить так дуже, вже й підвести можу. Сестри мене самі, спасибі їм, як дитину із ложки годують. Доктор каже, що через місяць вишишуся, бо зараження пройшло вже, а рана заживає. Приїду на поправку додому».

Настка тихо стояла, тільки слози текли їй по лиці, коло краєчка губ відривалися й капали на землю. Усі слухали скупчено, мовчки, а старий Кондра дивувався, що так складно читається йому.

Під рядками внизу стояло косо, хиткою рукою: ето письмо писала мені сестра Наталка. бо сам вельми слабый. Цілую тебе й деток. Гадрес мой: Київ. Київської губернії. Лазарет Червоного хреста «Родина».

А в самому ріжку стояло: Григорій Палей, переправлене на: Григір Палій.

Тодіж таки об'явився у селі Зосім. Кат зна де пропадав цей рік.

— У городе Гадесе за помішніка редактора служіл. Разнасіл газети, хаділ на пошту. Без міня — нічево, — хвалився. А перет другими: ваевал австрійця. Дабравольцьом поступіл. Єсліб не я, немец обізательно був би прорвав хронт. Сам генерал Брусілов міня по плечу: Ти, гріт, Засім, зверхаблакнавенний человек. Вот тібе,

братец, гегоргієвський хрест. Із себе зняв та почепив на мене.

— А деж він, той хрест? — питали дядьки.

— Канешно, у таких боях пропал. Думаеш, шутка?..

Дядьки плюють, відвертаються.

— Не люблю, як дермо, та ще задається, — каже дядина Явдоха, а Кондра Тенчук просто: чи не босякував ти, мой, знов цей рік?

Зосим згорда на дядьків.

— Вот не веріть тьомний народ. Яж тібе забажілся, — чесное слово. Мужва-мужвой, — такі не верить. І не нада.

А людям що? Хіба Зосим вперше пропадав? Було й побільше не з'являвся. Тож мав п'ятнадцять літ, як вперше втік був з дому. Десь волочився тоді п'ять років. А як вернув, то всі на нього зкоса. На ньому тоді жовті черевки, годинник з «цепочком».

Казав: матросом плавав по Червоному морі. Вода вроді как кров красная, а горяча... Тільки спустиш яйцо — а воно тобі й готове; круте, як на Великдень.

— То вже ти, мой, брешеш. Якже риба у такій воді?

— Што риба?.. Риба варена так і пливає.

Дядьки непевно крутили головами.

— Такі не веріть, мурло. На, дивися!

На карточці п'ять матросів: два навсидячки, два навстоячки, а оден лежить боком і рука за пазухою.

— Я, чи не я? Сматрі, дурак!

— Так начеб-то й ти.

— А ето відал?

— Щож воно таке?

— Татуліровка. У всех матросов на руці якор вибитий. Телер панімаеш? Ти спрасі, чіво я тільки не видів.

А дядьки: ти, мой, і ті коні позаторішні тож либонь «видів»?

Посміхаються злісно. Зосим удає, що не чує.

За те молодь ходить за Зосимом. Тихонів Льонька, Ясько Латншкевич, Зевакинів Артьоша, Гадась Куніш, Мокренків Павлуша. Самі пусті хлопці.

Кожен день за греблю до Малки. Чуби понакручувані, сорочки на випуск, «галіхве», чоботи ваксою. Артьоша на «гармошці». Ідуть вулицею у неділю, саме як люде із церкви.

У Малки «хвіялка» з ганджою, городська Манька Гадасьова баришня, що торік три місяці у фурдизі за «рибльонка»; кирпата Катька, що «з усіма» і двірська Стаська. Перед веде Зосим. Усі в нього, — як в образ. «Такий сильно образований», бувалий. Всяка мода йде від нього. Що в Зосима, — те й в хлопців. Чуб, «галіхве», плювання проз зуби, дотепи усякі.

Тепер у Зосима в кашкеті трибарвиста підшивка: синьо-червоно-біла; — Саюз рускаво народа, — значить. Всі хлопці зараз собі таку саму.

Кожен має свою «баришню». Мокренків Павлуша, що йому змалку вишмалене око з пугача за кури, — з Катською; Ясько Латишкевич — зі Стаською з двору; Зевакинів Артьоша — з Хвеською від начальника; Тихонів Льонька так ходить, а Гадась — з Манькою.

Иноді попяному бійка знімалася «за дамів», з чужими парубками, або між собою. Йшли тоді в ходу ножки, стільці, пляшки.

Зосим начеб не мав своєї «дамні». — З «бабамі» занятія не імею, — казав згідно потрушуючи чубом. Проте, всі знали про його спілку з Цукеришем не лишень що до коней.

Малка жидівка молода, пухка. На років п'ятнадцять молодша від чоловіка. Старий Іцик-Герш, по сільському Цукериш, чоловік не ревничий. Йому не до того. У нього з Зосимом свої справи. Хіба не показували свідки, що Крутенко привів був до шинку трьох якихось сторонських, саме проти тієї ночі, як то у п'ятох господарів зразу були пропали коні. Цукериша й Малку зразу були забрали стражники та випустили хутко. Слідство не доказало нічого. Зосим поставив своїх свідків, що слабій лежав той день і ту ніч. Хутко після тієї крадіжки пропав і чутки за нього не було аж досі. Тільки гомін у селі потайний та улертний лишився.

А в Цукериша згодом ремонт. Шиннок виставив новий, з цегляним «хронтом». Малка у шовках, з перстеньми. Урядник, стражники пють у нього. Заїздить сам пристав часами. А Зосим з хронту героєм вернувся. Ходить по селі. Шапка на потилицю збита, цигарка в зубах. »Галіхве«, «жилетка». Вилежується у сестри своєї — Тодоськи на подушках. Снопа змолоченого не підійме, воріт не зачинить. Тодосчин чоловік Мусій вовком на нього, але через землю... Зосим своє поле передав Тодосці з умовою, що має в неї сидіти завше скільки хоче.

Чоловіки на нього всі боком. Баби за ним плюють. Молодніці, дівчата — вмивають. І ще має Крутенко одну чудернацьку прикмету: коли йде вулицею, за греблю до шинку, собаки вискакують з воріт, проходу не дають, а діти зза тинів жбурляють грудками. Дарка визирає нишком, спявшися на ворота, кричить у слід: — Гега йде, Малці гугель несе.

На горі край села панський двір. Кругом сосни, модрина. Парк і квітник оточений штахетами. Далі фільварок з током, клунями, воловнею, короварнею, двома стайнями. Брама висока в штахетах. За нею величезне подвір'я з травником, кльомбами й водограєм посередині. Там підїздили фаєтони та брички. Збоку від дороги друга брама. За нею кухонне подвір'я з пекарнею, курниками, льохом та льодовнею. Ходили по ньому индики, кури, пантарки, павич і кухар — пан Заремба в білому фартусі та в білій шапці.

Йдучи до двору на роботу, Настка зачиняла хату. Діти гралися на вулиці. Часом бігли за матір'ю. Тоді стелила їм на землі біля двірського льоху хустку, сама біла масло або прала панське шмаття. Похилені над балією обі з двірською Христею співали.

За льохом хвіртка до городу, де стежки були висипані жоствою, а за корчами барбарису, бозу, жасмену білили стіни великого, таємного двору. Через розімкнені двері розливалися звуки тієї музики, що Дарка

слухала колись з Миліяничком ще, пасучи за частоколом гуси.

Музика тепер брєніла близько, за акаціями зараз, за шпалером барбарису. Плескала, сміялася до Дарки. Чарувала, як тоді.

— Що це, мамочко?

— Музика.

— Яка-ж вона?

— Ой, не морочи! Музика тай годі.

Дарка чіплялася до Христї.

— Христе, скажи, що це грає?

— Фортупляс.

— Такий, як цимбали?

— Де, такий?.. — Здоровенний, як стїл з зубами.

— І з корбою, Христе?

Христя викручувала над балїєю шмаття, затягала пісню.

— Христе, корбою грає?

— Цур тобі, відчєнися! Руками, панї грають.

— Панї?!

Двір, »фортупляс«, панї. Химерні, кольористї гротески мальованї дарчиною уявою. Мріяла, граючись з Максимом блискучими каштанами, що падали через штахети на кухонне подвірря. Найдужчим її прагненням було, походити там за фірткою, по жовтїй дорїжцї. Побачити те, що грає.

І в Миліянка була колись така мрія. Мрія райдужна, як перо павичеве.

— Це будуть твої коровки, а це — мої, — каже Максимко й розставляє на хустцї каштани. Твої рябі, а мої чорні. Добре? А це будуть телята. Женім їх на руна.

Враз над головами дитячими дзвінкий, як музика, голос.

— Чне то сон дзеці?

— Мої, прошу панї.

Дарка стрепенулася, підвела очі й скамяніла. Тільки личко її зажеврїлося. Панї! Стояла висока, вся в білому, з трояндою на грудях, кучерява й пахуча.

Мати цілувала її руку. Потім підштовхнула Дарку.

Зачарована поступила пару кроків очима вліплена в паніну посмішку. Прозора рука, мов лелея, сама приткнулася до її губ червоних. Як бджола до квітки припала до неї вустами. Рука таксамо лілейно протягнулася до Максима.

— Поцьомай паню в руцю, — сказала мати.

Сполохано й недовірливо дивився на привид.

— Ну, цілуй! — промовила енергійно пані.

Перелякано відбив на прозорій шкірі свій замурзаний ротик. Вона постояла ще, погодувала павича булкою, дала дітям по грудочці цукру та відійшла звільно фірткою по жовтій стежці.

Дарці вдало, що янгол білокрилий зв'язвся з іконою і давав їй цілувати добротворну руку. Потім снилася все біла пані та стіл із зубами, що грає. Бігла за матір'ю кожного ранку до двору.

Иноді приходила до робітниць панна Маря — тітка пана Бялоскурського. Сивовата, гладко зачісана, в чорному. Говорила тихо й ласкаво. Посміхалася. Давала дітям яблука, груші, медяники. Часом сорочину якусь або черевки. До Настки казала тихо, гладючи її по плечах: кидай, серце, кидай. Завтра допереш. Веди своїх діток спати.

Втискала їй в руку сала шматок або сира в платочку.

Двірська челядь панну Марю хвалила. За те кляли клошницю Шиманську. Голос її від раня до вечера виляскував на оборі, в кухні, біля льоху. Дзявкала, гарчала цілий день. Швендалася, чіплялася, не дала нікому спини розігнути. Бігала до пані з наклепами на челядь.

— Сука, — казали поміж себе робітниці.

Був тихий пополудень розлітєплений сонцем. Ані вітерцю, ані живого духа, тільки индик та кури ходили по двірському подвір'ї. Настка в льоху біла масло. Максимко спав на траві в холодку. Дарка нудилася. Збірала на землі каштани, що падали через штахети. Голос її тихенький брєнів, як гудіння хруща.

— Ти вже не підеш більше далеко, там де бабушка Акуліна і песик Моська, — співала граючись. — Ти будеш гратися зі мною і мати тебе не буде бити.

Я тобі дам хусточку червону і китайку, що мама мені купить і дам тобі каштанів. Багато каштанів. Ти будеш гратися зі мною. Твої коровки чорні, а мої рябенькі. Ми поженемо пасти в поле... І після сьогодні, і вчора і ще після вчора...

Співала затоплена в балачці з Миллянком і збирала каштани. Миллянко стояв десь близьенько усміхнений, променистий і чекав на її дарунки. Враз перед Даркою станула фіртка до городу й сама привітно відчинилася. — Ходи.

Дарчині ноги ступили на жовтий, м'який пісок. Тоді юрба цікавого квіття обступила Дарку. Айстри, вербена, гвоздики побралися за руки й веснянки круг неї виводити стали.

У спідничці на перевязках, в червоній хустині, стояла між ними ледве що більша за кущі петунії, а стежечка приязно кликала її далі. Ступила пару кроків та спинилася обнесмілена. Индик, Діяна, огорожник з ножицями і сама пані. Стільки перепон страшних зявилося нараз перед нею. Розглянулася довкруги. Нікогісенько. Тільки бджоли й метелики танцювали на квітах. Двір зажмурився сонно, а стежечка бігла, лащилася йому попід ноги, рушником стелилася, до самих скляних дверей, що відімкнені стояли.

Дарка знов поступила вперед кілька кроків. Очі її разом з метеликами танцювали по квітах. Враз, невідомо звідки, поплили згуки. Ті самі чарівні, що тоді за частоколом, на вигоні, як був ще Миллянко. Прилинули до Дарки; цілунками, сміхом обсипали її; намистом, цяцьками ваблючи в своє невідоме. І Дарка слухняно пійшла на цей заклик. По східцях на терасу, на теплий асфальт босоніж ступила, не спиняючись, просто пустилася до скляних дверей. Зачарована переступила поріг і розплющена станула. Щось золоте, блискуче мигтіло навкруги. Столи, бильця крісел, рами картин на стінах.

Оксамит і намітки. Підлога, мов ковзавка блискуча, заставлена квітами, цяцьками. Посередні цвів великий килим, а під вікном стіл чорний з білими зубами. Пані сиділа, руки на них поклала й перебирала пальцями. Все навкруги гуло, тремтіло, грало. Такий самий другий світ чудес відбивався в стіні разом з босою дівчиною у червоній хустині зі здивованими очима.

І враз сталося щось неймовірне. Спершу гарчіння собаки, а потім крик дитини та острій жіночий голос.
— Діяна! Не руш!

Перед Даркою стояла нагорожена сука і пані.

Обидві страшні дивилися на нюю жорстокими очима. І серце враз замерзло грудкою льоду і перестало битися.

— Чого ти сюди прийшла? — спитала суворо пані.

Ларці зробилося ще страшніше. Руки, ноги й шию кригою проїняло. В очах мигтіла темність.

Не плакала, тільки пополотнілі губи затиснула й безтямними від жаху очима вліпилася в паніне обличчя. Пані взяла її енергійно за руку й повела.

— Христя!.. — крикнула гостро через двері. — Заведи її до матері й скажи, щоби мені тутки не пускала своїх дітей.

Тоді Дарка заплющила очі, вхопилася христині спідниці й білий двір з квітами, «фортеп'ясом» та пацею скотився у провалля.

А на Спаса отець Ларій в церкві: Люди православніе, русскіє! Царство антихріста гредьот. Пагібаєт православная христіанская вера. Рассія пагібаєт. Внутренніє врагі продают Русь святую. Жіди ізменнікі, да всякіє мазепінци — соціялісти. Істинно гаварю вам: все бедствія, все нещастія — дело євреєв.

Баби, як матірка під вітром хитають головами. Сльози дощем по обличчях. Від зітхань свічки меркнуть.

— Господи, Божечку! Помилуй нас грішних.

У дядини Явдохи губи трусяться. Очі, як у вовчиці.

— Пожди-ж, чортова нечисть! Вже й під віру під-

копуються, під православну. Бісова жидовня. А війну хто вигадав, як не жиди?

Хреститься й кулаки затискає.

Отець Ларій з амвони, мов пророк Господній:

— Істинно гаварю вам, православніне хрістіане! Царство антихріста ідьот. Вот уже антихрістово атродіє распинает Русь святую, как Хріста распялі. Малітесь, малітесь! Бейте вraga! Спасайте Руссію!

Нарід мовчки з понурістю беться у груди. Зітхання розвалює церкву. Гнітюча безнадійність до землі притовкає. Чола, губи припадають до каміння підлоги.

— Господи, помилуй! Господи, помилуй!

А після служби хресний хід по селі, по містечку. Отець Ларій у ризах з хрестом. Молодичі, дядьки. Хоругви, трьохбарвистий прапор московський синьо-біло-червоний.

...Боже! Царя храни...

Очі заплющені, без шапок. Тьопають аж затискуються, сльози обтирають. ...Царствуй на славу нам!..

По боках баби з вінками в патріотичнім екстазі, аж позахрипали -- деруться. Вінками вимагують перед собою.

— Геть обрізане кодро! Геть жидовня проклята! Русь ідьоть! Русь ідьоть!

Казна дух підіймає в народі. Духовенство «спасає» Росію.

Нарід іде. Адже обявлено всім, всім. Наказ такий.

— А мо Біг змилується справді?.. Якась відміна буде.

Зосим з прапором синьо-біло-червоним поруч батюшки. Писар з прапором. Льонька й Атьоша партрети царські несуть.

Жиди зачиняють крамниці. Нишом попричаювані сидять.

В неділю Малка вигнала з шинку Зосима. Їй непотрібний такий босяк, що бунтує нарі, на жидів.

-- І плювать! Не видал паршивої жидівки. В нього доч самого надзирателя тюремного зітріскалася у Кишиньові. Барниша настоящая. Просто сама вішається на

шню. Його сам генерал Брусілов «на плечу» рукою. Що йому якась Малка?..

Компанія тягне за Зосимом на вигін, біля мокренкової керниці. Співи, регіт. Піячнти йдуть до містечка, або збираються тепер у Горпинні. Самогон женуть в селі у кожній хаті. У Горпинні теж «гапарат» жене. Клюб збирається помаленьку. Позавішувані мішками вікна. Артьоша на гармошці. Танці, співи, сміхи, аж за греблею до Малки чути. Малка відчиняє вікно, спирається пухкими ліктями на підвіконня й зітхає. У вигрішкуватих мтосних очах її тужна меланхолія. За плечима у темних нетрах шинку гарчить Цукернш. Поїдом їсть жінку від раня до ночі, що найкращішу публіку розігнала.

Малка сама нерада, підшла до Зосима Латішкевичевого Яська. У неї самогонка не така, як у тієї мужички. У неї «трайна оцістка» з «іліксіром». А Горпина якоїсь паскуді для міці доспає. Ще «іспортит внутренності» людям. Вона, Малка, даватиме більш, згопку їй дешевше буде брати. Нащо їй сваритися з такими старими друзями?

Зосимові таки «наплювать». Так і велів переказати Малці. Він православний-руський і за отечество, за веру, за царя. А жиди кров християнську щють, продають Расію. Іде на них прийде «уремня».

Переговори малчнні з Зосимом на тім і скінчилися.

Йде нова мобілізація. Забирають по сорок п'ять і по дев'ятнадцять років. Дядьки в кожухах, обчухрані, неповоротні, як волн, зі скриньочками на ремінних завісах... Хлопята в постолах з погоничів просто.

Новий зойк у селі.

Подалися шляхом скриньочки, як овець отара, тільки порох постелився за ними.

— І що це буде? Геть вигублять парід.

Зажурено чухаються злидні. Печаль мовчки озирється за рятунком. Хильцем, грядою мандрують попри села немудрі чутки.

— Якийсь-то Распутін камандує Расеєю. Антихрист,

кажуть. Самого царя облутав геть і царицю. Правительство запродалося пімцеві, а вірід вигибає. Цар сам несповна розуму, не тямиць правити, усе на Протопопа здав. Всі міністри злодії, геть і генерали. Обдурюють нарід, а нарід погибає. Пусто й дурно погибає.

Котиться довгий приглушений гомін. Полями, лісами. З фронту, з окопів, мов хвиля чорного диму. Над озиминами стелиться низько. Обкурює стріхи. До міст камінних підступає. Наче відгук далекої повені. Такий гомін чудний.

Дядині Явдосі докука галюкою підходить під груди. Вона не те, щоб з вишком, — з ціном готовабі йти на жидів. Та що з того? Ось казна не хоче повертати за збитки, що сама наробила. Сапрои надаремно лазить по начальствах. Балакати з ним не хтять.

-- Спасай Расаю, роздирайся аж шелепи болять, а тая Расає... Ніякого пуття нема. За таким правительством то й уступатися не варт.

Сиділи на майдані на соснових колодах, що під церковним муром на ремонт дзвіниці, й гомоніли мирно. Сонце було як літепло. Легень грався стеблами соломи. Легіло бабине літо. Була якась неділя по той бік полудня.

Кондра Тещук, що від кесньової смерті сильно подався, спер лікті на колінах, крутив тремтючими руками цигарку та очі свої наболілі жмурив. Біля нього дядько Сапрои, що то йому біженці розграбили все чисто, як була «вакуація», дядина Явдоха сапронова та Зіня з Корнійчиком у закотяній вище пупчика сорочині, підітканій взаду.

Балачка йшла про ту мобілізацію, про «зайом», про те, що останню шкіру додирають на людях.

Кондрів Рябчик лежав збоку на стежці, довлячи пивком мухи. Трохи далі Знайда з цуценятами, а там білий Брезент (себ-то презент) дядька Сапрона. На майдані діти гралися в журавля.

— Це так, — сказав спокійно Кондра, — як оцю останню шкіру додеруть, — то більше не буде що дерти.

— А я, Кондро, так кажу: — почав Сапрои, — ви-

ганяли кудись, робили що хотіли. Нехай. Раз війна требаєть, — най вже буде. Але як пограбили все моє, — то верніть-же мені хоч грошима. Я-ж не по своїй волі їхав. Ви заставляли мене, чи ні? Хіба-б я дурний кидати свою хату, хочаб той німець і справді... Що він мені зробить? Гірше своїх не ограбить. Най іде. Яб не дав таки своє нівечити. А то... З мене піт лився, а комусь потіха. То ніби, як це?..

— Отак! Робив, робив всенький вік, а тепер зуби на полицю та кукай! — докинула Сапрониха. Сапрон казав далі:

— Найби казна вернула за спустошене, а то... Коли я дороблюся удруге? Віку не стане. Заки хоч позалатаеш — скільки то потече юшки з тебе.

— А щоб-же з них кров чиста полилася! — заклала дянина голосно й висякалася набік.

— Либонь пуття вже не буде, — пустив скептично разом з димом Кондра, важко зітхнувши. Сапрон зітхнув собі.

— Щоб ото таке вироблялося? То най воно тобі згорить теє госу... — Дядина не скінчила, глянувши убік. Всі зразу замовкли.

Від греблі йшов помалу Зосим Крутенко, лускаючи насіння. Поздоровив, не скидаючи кашкета, й сів на колі біля Зіні.

— Закурить є? — протягнув руку до Кондри саме так, щоби ліктем натиснуть зініну грудь.

Відштовхнула його й відсунулася. Зосим хрипко засміявся й хотів її обняти, але дянина Явдоха видзвірилася за дочку.

— Ти чого її зачіпаєш? Вона тобі пара? Заразо гадеська! Думаєш, — як у молодіці нема чоловіка, то вже й нема кому заступитися за ню? Ні, ще є в неї мати. Ще знайдеться кому счисити тобі отой поскородяний пшок. Не бійся!

Зосим недуже спантеличвся. Прижмуриив око, роздзавив рот у якійсь дурновато-циничній посмішці й дивився нахабно в розчервоніле дядинине обличчя.

— Отака нужда жидівська, такий лабус пранцьовинтій і ще буде лізти? Тьфу! Мало тобі Малки, що зачіпаєш молодницю? — Спалося мов з решета. Але враз увагу дядини притягнув Корнійчик. Користуючись заколотом, допався до овечих бібків, розсипаних на стежці й нагорнувши жменю, пхав собі у рот.

— А диви-но! — штовхнула дочку, — яке їсть.

Зіня, не кваплючися, почала вигортати пальці з бібків з корнійчикowego рота. — Викинь! Хве, кака! Ну й дитина! Що запопаде — тащить у инсок. Дарко! Дааркоо! Повози-но Корнійчика на гергошах.

Балачка знов повернула на сапронову кривду.

— Казна всьо верньоть, іщо з добавленієм верньоть, уевнецо вмішався Зосим. — Надо тольки написать прошеніє.

— Або-ж не писали? Або-ж я сам мало наїздився до того правленія? До самого воїнського начальника їздив два рази. Хоробу заплаять. Навіть і це прав дарма.

Сапрон з досади плюнув, а Сачрониха, випроставшися, кинула крізь зуби:

Злодії командують, то й злодіїв покривають.

— Какіє такіє злодії камандують? — перепитав Зосим.

— Отакі, як ти, босяки.

— Єто значитья правительство виходить вроді как босяки? Га? Басяки та зладеї. Хаараашоо!

Тоді саме надійшла Настка Палієва й ткнула Зосимові лист, щоби прочитав. Розгорнув папір, циркнув крізь зуби і поглядаючи на дядину ще раз процідив: — Хараашоо! Значиця руськое правительство басяки та зладеї...

— Отакі, як ти, чуєш!?! — Дядина аж скипіла. Закрутилася на колоді, мов її щось вкусило зпідсподу. Дарма, що Кондра штовхнув її значучо ліктем у бік та моргнув, щоби замовкла. Дядина не чула.

— Тільки обдирати людей вміють та собі у кишешю.

— Падажді, павідім какіе злодеї, — повторяв злісно Зосим, — павідім.

— Кажу-ж: стакі, як ти, що наживаються з людей, самі нічого не роблять. Галапаси, пройдисвіти отакі.

Сапрон собі сіпнув жінку за рукав.

Але де вже було спинити дядину Явдоху. Як той баский жеребець, що зірвався з віжок, пустивсь її язик.

— А чого лізе, сміття?! Хтось його зачіпає, того чорта рябого?

— Нічево, павідім хто босяк. Палидиш, так будеш знать, как ругать правительство.

— Ууува!.. Налякалась тебе аж нікуди. Ось ти мені зі своїм правительством держишся!

Дядина ляснула себе долонею по мяякому й відвернулася з погордою.

Сапрон роззявив рот з дива чи з переляку, потім таки добре сіпнув жінку за спідницю.

— Вмовкнеш ти чи ні?! — закричав сердито.

— Відчепися! Тобі нема діла, — відгаркнула Явдоха.

— Павідім, пастой!

— Га читай хутчії, Зосиме, — перебила Настка. — На дідька тоб: сварка?

— А ти слыхала, что твая Явдоха гаварить? Єто наказивається законом. Обізательно наказивається.

— Читай, Кажу, а то до Петра понесу.

Зосим плюнуv ще раз крізь зуби. Всі пригїхли і стали уважно слухати, лускаючи насіння.

...Нога, хвалить Бога, гоїться помаленьку, — писав Григїр з лазарету. — Вже на милшцах ходжу по палаті. Поправився добре, тільки голову сильно ломить.

Зосим, як не намагався вимовляти »па-расейські« — не виходило.

...У лазареті вельми добрі люде, — читав далі. — Доглядають нас, тільки доука сильно велика сушить день і ніч. Як надумаю за той запропашений вік, то нераз уночі заплачу, так мені жалько дівок і тебе, Насте.

У настинних очах захвилювалися сльози. Кондра, Сапрон і Сапрониха разом зітхнули.

...Тута в лазареті усьо по маларасейськи, чи то по українськи, говорять. І дохтур, і дохтурка і сестри жалібниці. Кажуть, що всяк повинен балакати по своему...

— Ага!.. ето значня мазепниці, -- вставив, мов про себе Зосим. — До мазепнищов папал.

Злобна посмішка просковзнула по його вузьких губах.

-- Що-ж то за ті мазепниці? — стурбовано перепитала Настка.

— Зволоч етакая, которая проти Расеї. Не слыхала, как батюшка в церкві казав?

— Як-жеж проти Расеї?.. Таж він у Києві, в лазареті. Що ти вигадав?

— Ну, вот. А ето оказивається мазепинскої лазарет. Поняла? — Настка нічого не розуміла, тільки щось її, мов укололо в серце. Пошкодугала, що дала Зосимові читати цей лист.

— Ані хатять, значня, завадїть свой язик да газети такія, крамольниє. Я знаю. Но, етаво не будеть.

Зосим вилаявся й читав далі.

...Кажуть, що всяк повинен балакати по своему, а сестриця Наталка, каже, що наша українська мова краща за кацапську, хоч вони називають нас мужиками, а себе панамн, та все задаються. Це правда, бо вже за цюю війну і я на них надивився. Каже сестра Наталка, що й ми колись волю мали, ніби мужики, чи то українці. Дуже вже давно; як ще козаки були, а може ще давній, государство наше було.

Зосим знов залаяв.

...Я думаю, що це правда, бо сестриця Наталка сильно учена. Все знає. Читає нам газети й книжки такі всілякі...

— Ага! Вот какая сестричка! Распрасу... — вставив злобно Зосим. Склав лист і поклав собі в кешеню, усе з тією зачаеною на губах посмішкою. — Ннидаа!.. — сказав, витягаючись. — Так што расейское правитель-ство басяки да зладеї...

Круто повернувся до дядини, визивно дивлячись їй в обличчя.

— А ти відчепися, то дучче буде, --- промовила Зіня, але Зосим слинив губи й підив слово по слові.

— А ти паімаєш, што твай мать бунгуєть народ? А?.. Сіцілістка, етакая! Паімаєш?!

— Абож я що кажу? Що ти босяк га злюдій, то може неправда? -- схопилася Сапроніха.

— Ти гаваріла што правительство і генерали зладеі. Люди сліхали.

— Ну, то що? То це може неправда? Самі наживаюгься, а салдати з голоду пухнуть. Може не ресказував Лапунчин Онисько? А зятя мені не вбили? А Дубнюкового не вбили? А Каленьового зятя не вбили? А не вернули калікою Трохима, або устняеного Антона? Хоч забірали з хати, як дубів. А он не окалічили настиного Ригора? Ще й ногу відрізати хтіли. А самі -- не бійсь. По канцелярїях, мов ті бугаєська гладкі сидять. Говорити з тобою не хоче, як пійдеш до нього, щоб тобі вернули за твое, по закону. То це може неправда, люде добрі?! А налоги он які стали дерги! І це їм мовчи?! Загібелі на них нема! Налякаї свою маму. Ой, ти, заслїняний! Я тебе так боюся, як торішнього снігу.

Цокотіла мов січкаря. Дарма Кондра намагався її перебити, а Сапрон сілав за спідницю. Лище дядинше стало ще теміше. Дірки у носі роздулися, мов дві чорні kwasоліни. Голос лящав на весь вигін, геть по цілому кутку. Чим більше говорила, тим більший пах обхоплював її. Слова бралися десь мов із книжки. Добірні, круглі, мов наместо й сипалися так складно, що ні Кондра, ні Сапрон не намагалися вже більш перебивати, тільки роти порездзявляли та слухали.

Як лицар, котрому нема вороття з поля бою, тільки переможцем або трупом, брела дядина Явдоха перед себе, гатючи у ворога чим потрапила. Нагадала Зосимові всі його босяцькі вчинки, крадіжки, ті коні поза-торішні і годинник з золотим «цепочком». Малку й Цу-

кериша спомянула разів з десять. Аж хустка їй збилася набік.

Зосим сидів спокійно, спантеличений трохи, з тою слинявою посмішкою, тільки прицмакуючи: де-коли чванливо, облизував губи.

— А правительство все одно ругала, — сказав, прижмуривши око. — Люди слухалі.

— Ругала і що ти мені зробиш? Ругала й ще ругатиму, а тобі нема діла. Що це за правительство, що не глядить порядку?

— Значить по твоєму і цар?..

— Ой, горе мені з таким царем! Такий цар дурний, що навіть тієї війни відмінити не може.

— Как?.. Значить цар дурак?..

— Зосим встав злобливо всміхнений і повів пальцем по людях.

— Слухалі?.. Ета женщина сказала на государя імператора — дурак.

Всі перелякано мовчали, тільки Кондра, сам видно обурений на сваху, обернувся до неї резонно: — Еее!.. то вже ви, Явдохо, дурне сказали. Це вже зовсім лишне. Защо-ж його ругати, раз йому так Бог дав?

— Бо-ж таки дурний. От і ви так кажете і всі кажуть. Якби мав розум, то не слухавби якогось Распутіна, а царював би своєю головою.

— Слухалі?.. — повторив Зосим, підвішав палець догори. — Даже рибльонки слухалі.

Повернувся й задерши пишно голову пійшов.

Кондра зовсім обурився.

— Дурна ви, баба, тай вже. Кажуж вам: усе від Бога. Що він тому вишен? Хочби сам цар. Раз йому так Бог дав... Защо його ругати? Усьож од Бога. От бабський розум!

Плюнув, встав та пійшов собі геть.

Кінчається літо. Легять журавлі ключами. Озимина сходить, а де-хто ще не сів. Окопами зорані поля. Засіяні кулями замість пшениці. Колючим дротом обсно-

вані межі. Ворога не було, а війна пройшла. Залізними підборами чорнозем з глиною змісила.

Десь на якомусь Стоході... Туди, недалеко. Оп-туди... Кажуть, гарматами покошено ліси, а трупом за-гачено річки. Вода в озерах червона, а з сел куряться головешки. Могилками позначені дороги. Ось недалеко зовсім. Он туди, на північ. На якомусь Стоході.

Сонце, як і торішнє. Лагідне, спокійне немов дитятко або ягнятко біле неститься до рук, ласкаво по обличчі лиже.

Певне умісне так тихо, щоб люде могли чути, чи не гудуть гармати. Так тихо, що бабине літо завіщується на телеграфних дротах і прядівом срібним до землі звисає.

Стовпами гуде грізно таємна музика. Немов стогін з цілої землі збігся до цих стовпів.

Спорідненням вражінь викликаний спогад: «Телеграма йде».

Милянкові усміхнені губи.

Дарці робиться пудно враз. Сідає на межі, розмітає гнялячкою порох, а перед нею стоїть Милянко. Миршаве, конопляне волосся й вавки. Блідий, всміхнений. Штани в жмені тримає. Сорочка подерта, подерта. Хліб чорний гризе та шморгає носом.

— Як буде знов весна, то я принесу тобі спичку. На голові зелене, а крильця сині й золоті.

— Добре. І ще принеси мені павичеву квітку.

— Принесу тобі багато павичевих квіток, тільки не давай нікому, й не показуй. Ані Демянкові, ані Марійці, ані нікому.

— Ні, не покажу.

— А пійдеш зі мною по оріхи?

— Пійду.

— То ходім зараз.

Дарка встає і йде. Іде за ним з гнялячкою всміхнено мрійна.

— Тебе так довго не було, не було, — каже скаржу-

чись. -- Хлопці вже не граються більше зі мною. Марійка забрала мою ляльку.

Виходить аж на дорогу, де стовпи телеграфії. Дивиться тужно кудись геть разом зі стовпами і губи її заломлює печаль.

Десь на межі біжить Максимко й дереться, що пійшла без нього.

Одного ранку сталася незначна подія. Настка саме виробляла хліб. Дарку післала до дядини по лопату. Коли Дарка вернулася, то з сіней почула в хаті чийсь голос. Хтось немов пручався й хрипко, сопливо говорив.

— Уступися! Чуєш! — дзвінко пролунали мамині слова.

Дарка цікаво встромилася у двері. Біля припідчка стояв Зосим. Обхопив лівою рукою мамин стан, правою намагався спіймати назуху.

Обличчям прихилився до обличчя. Жебонів спорзне щось, душе. Мати збентежено мовила, намагаючись говорити неголосно.

— Ти, Зосиме, йди собі без меншого лиха, бо так і дам межночі. І віддай мені лист, чуєш?

Зосим не рухався з місця. Ще більш наліг на ню усім тілом, хотів поцілувати. — Настка! Ти дура! Ти савсем глупая баба. Я тібе шолковий платок... — жебонів хрипко.

— Геть! — скрикнула й лхнула його від себе.

Тоді Дарка вскочила у хату й витягла його лопатою по плечах.

— Атайді, девчонка! -- сказав, оглянувшись зніяковіло, й сів на лаві. Дарка стояла бліда з побілілими губами, з очима, повними понурої зневаги. Потім сполохано поглянула на матір.

Стояла над діжкою з рукою в тісті. Другою поправляла хустку. Голос її був збентежений та гнівний.

— Ти, мой, краще не лізь. А то гляди, щоб не було так, як з Гедзьом. Бач, знайшов з ким заходити. Пару

собі знайшов. Малці своїй носи крадені хустки. Бояк отой!

— Гедзник дурак. Вот! — засміявся Крутенко.

— От, так і ти, щоб не поліз рачки. Яке ти маєш право мене зачіпати?.. Найно Ригір приїде.

— Тю!.. пливать міне на твого Ригора. Не таких відал.

— Віддай мені лист та геть забирайся з хати! Тобі нема тут діла. Забирайся, чуєш?!

— Ууваа! Так і забирайся.

— Щоб і порога не смів переступати. Чого занадився? Лазить день-у-день. Потрібен комусь тутки? Хтось тебе кличе?

Враз Зосім зробився серйозний. Визначене-жартівливий тон зник. Сказав лагідно. — Нильзя пашутіть чі штолі? Пагутіл дай кришка. Чиво сірчать?

— А ти чені рівня, що лізеш жартувати? Лізь до таких, як сам Кажу тобі: віддай лист та забирайся.

— Слушай, Настка, — промовив якомсь зовсім тихо Крутенко, вслухоци з лави, — есліби ти знала, глупая женщина, как ти міне правішся. Ні одной баби так не сподобав і не любив нікада. Чесное слово! Даже девкі ні адной. Паверіш?..

— А що! на тебе пять болячок! — весело засміялася молодина.

— А хустка не крадена. Звині пужалуста. Купіл за пять целковых для тебя парашно.

— І слухати такого не хочу. І не говори мені. І зовсім не ходи сюди, бо тут тобі нема діла. І нема мені чого заважати озьде. Віддай лист та геть, з Богом!

Зосім мовчав, смокчучи замислено цигарку. Потім враз кинув її у куток та близько підійшовши до Настки, промовив: вот, Настка, так: я тібе пісьмо оддам, — на! Толькі..., сматрі..., а то твой Ригорій... За такое дело, знаєш?.. Толькіб я захател і кришка. Поняла?.. В катор-у пайдють. Чесное слово! Толькіб я... А на счет етаво... ти мадумай, Настка. Щоб не пажаледа кадась. Вот. Дура ти.

Кинув зімнятий лист на віконце й пішов до дверей. Перед порогом спинився.

— А на суді покажеш, што твая Явдоха ругала государя імператора. Я тібя поставіл за свідетеля вроді, і Кондратія, і твою девчонку тоже.

Вийшов, грякнувши дверима.

Через кілька днів приїхав Григір.

Голова у шрамах, загикувався ще, але виголений, подужалий, бадьорий. Не нагадував того, яким був зимою. Очі його не були полохливі й смиренні, як перед війною. Стали глибші, ясніші, твердійші якісь. Очі, що бачили багато.

Спертий на милиці, обходив обійстя, поле. Гладив радісно голівки дитячі. Сміявся до дерев. Поглядом припадав до землі, обіймав її. Вона його привітала своїм мудрим супокоєм, ласкава та вірна.

Городив огорожу. Підрізував яблуні. Сзимну сів.

Діти бігли за ним, чіплялися штанів, «гімнастюрки». Сміх сипали йому під ноги.

Його сколочене серце затроєне чадом смерті, наливалось мов колос пшеничний липовим медом лагідності й спокою.

Обходив ранком межі, а думки його йшли попереду, як білі ягнята. Був сам мов ягня втишений, плохий, майже не знаючий про злочин війни, що десь котилася світами за муром синіх далечин.

Брів скибою, топився в ній. Кидав у свіжу ріллю жмені пшениці. Земля була тиха і мерехтіло проти сонця осінне повітря.

Жмурив очі, п'яний щастям, топився в далечинах. Тоді, проз соняшну золотінь виблискував з ріллі закрівавлений штик. Вістрям просто в його серце спрямований. А коли сонце перегиналося на той бік, то позад нього ставав жах. Руки важкі, холодні клав йому на плечі. Десь з тиші піль, з далекості, з самих чорних скиб, як невгаваючий гомін: матінко, рятуй!

Хапав тоді голову у руки, сідав на межі. Пазуху до грудей притискав. — Цить, цить! — стогнав у роз-

пуці. — Де тебе подіти? Де загубити тебе? Ні, вже довіку, ніколи не скину тебе, як полуду. Ніколи!

Обтирав піт рукавом сорочки. Схоплювався, хапав жменю пшениці й жбурляв нею в ріллю.

— На, на, заспокійся! Бери мою пшеницю! Іж її, тільки пропади з моєї пам'яті. Серця мого не їж. Хіба-ж я винен? Хіба-ж це я тебе убив?

Скрутівав цигарку, жадібно напивався димом.

— Якби не те слово! Якби не те слово... Давноб уже забув, як усіх. Колиб не те слово.

Руки Григорові трусяться, несучи цигарку до рота. Його, й не його руки. Ті самі виболілі, мов проскура чисті, сіючі пшеницю. Ті самі, що з таким озвірінням загиали багнет у груди «ворога» якогось. Ворога, що кинув це слово кривавіще за кулю. Пополотнілі губи назвали його братом.

— Ворог. Ха, ха, ха! Ворог! — болісно регоче позаду, а перед ним в сонці багнет блискучий, скривавлений в його власних руках.

— Який-же я тобі ворог?.. Аджеж і слово мое таке як твоє. Який-же ти мені ворог? — стогнав, сідаючи на межі. — Ми обидва однаково безневинні. Однаково обидвом казали. — Виправдувався перед кимось. Піт краплистий обтирав з чола й оглянувся ненароком.

Полеп йшов до нього Кондра. Похилений, без шапки, з засуканими рукавами. Поздоровив та важко якось спустився біля нього на межі. Дістав хліб з торбини.

— Вже обсіялися, дядьку? — спитав Григір.

— Хвалити Бога.

Зіли по шматку хліба й закурили. Сонце осіннє літеплом текло їм по плечах. Сиділи обидва на межі нагорблені, зажурені.

— Сію, Кондро, — тихо промовив Палій, — та все на думці одне: завіщо ми ті два роки воювали? Нащо я убивав людей? Безневинних, таких, як і сам?

— А хто його знає, — замислено покивав головою Кондра.

Помовчали. Потім знов Григір: — Ні, дядьку. Це

ще тоді, спершу, як тільки нас брали — нарід не знав нічого. Що ми тоді знали? Наказ, тай вже. «Атечество». Я сам думав... А тепер... Ха, ха!.. Побачили допіру те «атечество» там, де конали. Кому «атечество», а кому загинбель. Одно слово: -- Расея.

Григір плюнув та затягнувся димом.

-- Хто за свою кишеню дбав, а хто накладав головою. Наш брат скрізь падав як муха. А їм що?.. М'яса, кажуть, у Расеї доволі. «Хватіть». Ох!.. Вже я надивився за ті роки. Чого тільки не бачив... Був у Карпатах. Отам, Кондро...

Голос палієвий упав на межу, як настолочений колос.

...Так, як оце грудок, так було трупа. По двох, по трьох лишилося з роти. Тож то там і вашого Ксея...

Кондра закашляв.

...А ми, дурні, ліземо. Деремося на ті гори мов отара кручених овец. Подуріли. Геть зовсім божевільні стали. Лізуть тай сипляться униз, як пісок. Котяться оден за другим. А він гатить, а він криє. Брезенти, стрільна з газами, гранати дощем сипляться на голову. А ти не розбираєш. Лізеш тай вже.

Потім був над Сяном. Там мене й поранило. Там я допіру, дядьку, почав розбирати, що то воно за «атечество» нам, хоч би тая Росія. Що витворяли у тій Галичині нещасній. А тож такий, як і ми, наш таки нарід.

Ще передтим сам було думаю, сидючи в окопах: як це так, що то якийсь кацап, а ти хахол якийсь-то. І він з тебе насміхається, з кожного слова твого, тільки й знає, що глумитися. Сам говорить, що й не розбереш його. Оден, кажуть, нарід руський. А, проте... душею до нього ніяк не пристанеш, до того кацапа. Чужий, тай годі. То він з тобою в однім окопі, він тобі брат. А той..., під австрійцьом... Геть чисто, як наш нарід, по нашому говорить. І він: ворог твій. Мусиш його вбивати... Як цей... Я вам казав колись, — під Заліщиками... Взяв його на багнет в атаці, а він: Матінко, каже, рятуй! А лише на ньому дитяче, біле таке... Впав так-о

просто руками на мене: «Брате! За що?!» — каже. І вже його нема.

Палій мовчить довго й блукає над полем прищудленими очима.

— Колиб сто кацапів убив, — каже мов про себе тихо, — не мавби такого гріха, як за цього одного. Де не йду, що не роблю, — чую те слово. Камнем мені тисне серце. Хоч і не мій гріх, а тисне. Спершу, мало був не помішався думками. Все було, думаю, думаю, тай ніяк розібрати не можу, чого воно так все переплуталося на світі.

— Так, воно звісно, вельми переплутане усе; — тихо зітхнув Кондра, — але де ти бачив, щоб нам з тобою все це розібрати. Ніколи мужик не бачив правди і не бачитиме. Найби хоч те «пособіє» давали як слід, а то... Тільки зайомн всілякі знають та мобілізації, а ніхто не спита, чи ти хліб в хаті маєш?

Григір все дивився кудись понад поле й знов почав казати, наче й не чув кондрових слів.

— Аж у тій Галичині самі галицькі люде стали мені доказувати дещо, як почав розпитувати їх. Книжки, бувало, дають читати. Та все за Україну. Таке... Аж серце тобі сходить у грудях, як роцшна, а повірити не можу, таке мені чудне вдає усе тее. Тільки цей Хльор, було, мені каже... Може памятаєте, з Тихомірівки, що тоді бунт здіймав на вакзалі, як нас із Ксеньом брали. Цей Хльор, було, мені все каже: правда, Грицю. Та в окопах все в гору стріляє. «Не бачив, каже, за «єдиную неділимую» своїх убивати».

А я ще не йму віри та сварюся.

— На, дурний, каже Хльор, — читай. Він саме тоді з «командировки» з Київа вернувся, та дає мені напечатаний листок. А то проклямація. Геть чисто все написано так, як мені галицькі люде казали. По нашому написано, по мужицькому. Все проти Расеї та все за Україну. І так мені помалу розяснюватися почало, а вже у тому лазареті, то все як на долоні стануло.

Кондра Тещук допитливо дивився на Григора, але

не сказав зразу ні слова. Допіру згодом, трохи пішиком промовив, оглянувшись позад себе. — І скажино, мой, що тая Расея таке государство, можна сказать, первое у мирі, а ніякого тобі путя. Найби якогось міністра знайшли мудрішого, як от був Столепін, або ще той Вітій, що обіщовав мужикам землю... Ото був міністер!

Григір посміхнувся.

— Е, дядьку! Що там тії міністри? Всі одного дідька діти. Нетра нам ні їхніх міністрів, ні їхньої Расеї. То кацапи, а ми-ж українці.

Кондра ще пильніше поглянув на Григора своїми павінними болючими очима.

— Що-ж то за тії українці, мойку?

— Та осьде-ж ми з вами.

— Як?.. Таж ми руські!

— Руські — кацапи, а ми українці. То Расея нам казала руськими бути, як нашу землю забрала. Мовляв, оден православний парід. А козаків наших на палі по-вбивали, щоб і сліду не лишилося з нашої волі. В: мо, за козаків чули?...

— Чув колись від твого-ж таки покійного багька. Що то їх Катерина звоювала.

— А за Богдана чули?

— Звідки мав чути? Пісно, то чув колись про якогось Богдана, але не памятаю ні слова. Давно вже чув вельми. То мо, цей Богдан, що у Київі на коні з каміня?

— Той самий. Він продав кацапам Україну. Ї ми колись мали тож своє государство.

— Як своє! Значить, мужицьке, вроді, государство було?

— Авжеж.

Кондра зі здивованим похитав головою.

— Десь-то вже вельми давно мало бути, бо я й не чув ніколи.

У мене тутки все чисто написане є. -- Григір витягнув замотаний в платочкові звиток. Розгорнув розтріпану та заязлозену книжку й ведучи пальцем по обгортці прочитав:

— Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні.
 Подав книжку Кондрі.

Той взяв обережно обома руками, похилився над нею низенько і теж прочитав складами:

— Про старі ча-си на Ук-ра-ї-ні.

Потім став по одному листкові перегортати.

— Це мені сестра Наталка дала в лазареті, — похвалився вдоволено Григир.

Кондра мовчки, поволі перегортав розтріпані листки, приглядався до малюнків, дивувався, хитав головою. Потім згорнув обережно книжку й повагом віддав її Григорові.

— То мо, ще знов коли тее государство буде? — сказав видивившись питаино на сусіда.

— Буде, — зважно кивнув головою Палій. — Мусить бути.

— А хто його знає, як то воно...

Старий Кондра підвівся, зітхнув важко та пійшов на своє поле. І постать його була ще більше нагорблена, стурбована ніж завше.

— — — — —
 Тієї осені на буряках счинився заколот. Як почалася копка, люде стали вимагати більшої платні. Спершу мирно говорили з Бялоскурським, але як Мордасінський побив кількох селян, всі збунтувалися й кинули копати. Поставили свої вимоги і твердо стояли, не подаючись ні перед вмовленнями приказчиків, ні перед погрозами «гокомана», ні перед обіцянками управителя.

Тоді пани спровадили робітників з далеких сел, дали пів ціни й продовжували копати. Село узброїлося лопатами, сапами, габлями й пійшло на плянтацію розганяти чужих людеї. Почалася бійка. Пани спровадили стражників.

Більшість сторонських розбіглася зразу. Другі копали й не копали. Село знов кинулося розганяти. Так тяглося, доки не вхопили морози і зразу замерзло триста мургів панських буряків.

Тієї самої осені Дарка уперше пійшла до школи.

Батько справив їй чоботи на виріст зі своїх халяв. Чугайну брала мамину поверх своєї. Завязана хусткою поїд пахви йшла з книжечкою, озиралася цікаво на всі боки. По дорозі смикали її ззаду за хустку Нестір, Микілака та Дем'яно, що вже другу зиму ходили до школи. Всі разом всипалися у клясу. Обсідали лавки мов згряя горобців. Вчителька Дросіда Семьоновна кричала вискучим голосом та бігла квадратиком по парті. Сідали смиренно очима до царя й цариці, що висіли на стінах у золочених рамах, та частувалися під партами стусанами. Розхитані лавки рипогіли. Трусулася підлога. Голос вчительки вищав істерично на всенюку клясу.

— Тише, черті паласатне! Давольно шуметь!

Дітям робилося смішно. Ховали голови під лавки, хіхікали, стискаючи жменями носи.

— Гу-о-го, лу-о-ло, ве-а-ва — читала зі скупченням Дарка, ледве розуміючи де-яке слово. Ріжні «кравати», «сарай», «букашкі», «лепшошкі» вилазили з книжки, ставали перед нею дуба, беркецалися догорч ногами й розлазилися по клясі. Робилося ще смішніше.

— Птенци, ха, ха, ха! Побий тебе трісця! — реготав червоний мов яблуко Онисько з кирпатим носиком та сміхливими очима.

— Або «дїтьонншей», — чуєш?.. Птичка кормить «дїтьонншей». Ха, ха, ха!

— Цить, бо Щілавка почує. (Щілавкою прозвали вчительку).

Худа, з виряченими, безгрудими й злими очима, з вигнутими вниз кутиками губ, Дросіда Семьоновна верещала: Анісії Барадейчук! Атечай урок.

Діти переглядалися не тямлючи трохи. Потім знов порскали сміхом у жменю.

— Гаварі стіхі, балван! — тикала пальцем в школяра Щілавка.

— Гайда, Онисько! — підштовхували товариші.

Бородійчуковий Онисько вилазив поволеньки з лави, ставав серед кляси й понуривши голову мняв у руках татову шапку.

— Діти в школу собирайтесь!...

— Діти, — виправляла сердито вчителька.

— Діти, в школу собирайтесь.

Півень... петушок пропел давно,

Поскорее одягай...гайтеся,

Сонечко давно вже світить.

— Садись, дурак! — січала Щіпавка. Вуха Ониськові горіли пелюстками маку. Шморгаючи носом, повертався радісно і шовгаючи маминими чобітками по підлозі залазив за свою лаву.

— Дарія Палей! Гаварі стіхі!

Чорні блискучі очі вигулькували зза парти.

— Человек і звер і пташка,

Всі беруться за діла,

З пошей тащиться букла... кла... букла...кла...

— Букашка, — зверескувала Дросіда Сімицьоновна сніуючи з люті. — Хочеш палучіть лінейко!?

— Букашка, — ковтала хугенько Дарка. — За медком летить бжджела.

— Го, го, го! — реготав всенький кляс, — бжджела! Дарка бжджела!

Прозвали Дарку бжджелою.

Хутко навчання й школа знулилися дітам. Вчительку ненавиділи й боялися. Йшли неохоче до школи. Не навчалися завданого з книжки. До Різдва половина школярів перестала ходити.

Дарка зразу збридила що школу, до когрої спершу рвалася так охоче. Особливо збридила Щіпавку, та не нависну ще з тієї Расеї кацацьку мову. Обое з Ониськом підняли бунт. Говорили вірші по свому, а як вчителька виправляла помосковськи, — не хотіли слухати, уперто й понуро мовчали. Дросіда «Сімицьоновна» біла квадратником по руках, ставила в куток, дерлася істерично, прозиваючи дітей всіляко й незрозуміло. Заставляла говорити помосковськи. Дарка ще більше зятялася й мовчала мов камінна. Чим більш Щіпавка біла її, тим більше затискала губи, не видаючи ні згуку.

Вчителька покликала батька й псскаржилася на

«Гадкую дєзчєнку». Грїгїр висварив Дарку, обїцявєся бити. Дарка тодї збунтувалася вкрай і не пїйшла до школи.

— Не буду ходити до школи, не буду говорити «как», «букашка», «сарай». Не буду, не буду!

Мати витягнула зпїд полу ремїнь і дала Дарцї пару теплїх.

— А будеш?

— Не буду!

— А пїйдеш до школи? Будеш говорити, як тра?

— Не пїйду! Не буду, не буду!

Синї пруги вибїгли на дарчинних плечїх, руках.

Мати розсердилася до безтями. Ремїнь свистїв раз за разом.

— Будеш, будеш?

Мов полотно блїда, закривалася руками від маминих ударїв. Стримуючи крик, затискала губи. Сльози самї бїгли по лицї.

— Будеш слухатися вчительки?

— Не буду!

— Залиши її, — вмїшався стурбовано Грїгїр, відсторонивши жїнку. — А ти, Дарко, геть забирайся собї, куди хочеш, раз ти така...

Дарка грякнула дверима й пїйшла на двір, схлинуючи за порогом допїру. Подалася геть.

— А диви, яке кляте! — жбурнула ремїнь в куток Настка й обтерла рукавом лице. — Хоч ти її вбїй — своє товче і навїть не заплаче.

— Вона має дїдову пасїю, — сказав задумано Грїгїр.

І вийшло таки по-дарчиньому. Порадившись обое, завершили, щоб цю зиму Дарка посидїла ще вдома.

Після Покрови обявилася в селї бабка Лукїя. Принєсла дїтям та Настцї по хрестиковї з Почївїва й воднїцї пляшку від святої стопи. Просилася перезимувати. Настка радо прийняла її на пїч. Почалися крїпкї морози. Випав снїг. Стара скубла пїря й розповїдала про почаївську лавру, про велетнїв камїнних, що стоять там

в підземельній церкві, про службу божу на козацьких могилах під Берестечком, про кам'яну труну повну черепів козацьких.

Діти тулилися біля неї, просили казок.

Почалися сніговії, холоди. Недостатки почали дощукляти. Дорожнеча зростала. Заробити не було де, горальня цього року стояла. Обмаль було в людей палива та хліба. Григір обложив стіни гноєм, вікна позабивав мішками. Настка пійшла до Мордасінського просити хуру соломи.

— Пема, — сказав, відвернувшись плечима. — Он буряки через гадів замерзли. Буду ще вам солону роздавати. Замерзайте до чорта. Менче гадок буде.

Тільки дурно руку цілувала. — бідкалася Настка й пійшла до панни Марі. Панна Маря, тітка Бялоскурського, випросила у свого небожа і Мордасінський таки мусів дати.

В печі палахкотів вогонь, червоним теплом обвішував стіни. Стало як колісь, як був ще дід Захарко, як бігала скажена вовчця і Мартин муркотів на полу біля Дарки.

Тепер замість діда гомоніла бабка Лувія. Приходила на вечорниці Зіня з Корнійчиком. Заходив часто Кондра Тещук, безногий Петро, дід Калевик, дядина Явдоха й Сапрон.

— Ану, Ригоре, почитайно цю книжечку, — просив Кондра.

Григір брав з полиці книжечку, сідав у кутку під гаскою й читав про Україну. Обвіяна туманами, запашна легенда. Земля обіцяна, як соняшне марево з тугою вінчана кривлею й сльозами.

Щось мереттєче, щось напів збагливе. Звабна, пеймовіра, здивована сама з себе казка. Якась Україна.

Скупчено зібрані брови, розімкнені уста.

Солодко слухалася дивна, пеймовірна казка.

У такий вечір зайшов до палієвої хати Зосим Крутенко. Некликаний, несподіваний, уперше відколи Гри-

гір приїхав до дому. Увійшов впевнено, обкинувши поглядом світлицю. Руку протягнув Палієві.

— Здравствуй, братец! Ну й смьорзнул.

Поздоровивсь з усіма, частував молодичь насінням. Григорові протягнув махорку в чорній ляковій скриньочці.

— Курі, Гріша! Натуральная «Жілка». Кандраша! Курі пужалуста.

Був наїдпнтку, веселий, розв'язний. Мовби між ним та людьми нічого й не було.

В хаті зразу наче потемніло. Кожен обзивався неохоче.

— Слихали? — почав Зосим. — Наші впух разбілі немца Пад етім... какось там... в роді... забил... Словом: город у Галиції. Сорок пушек взяли. Пулемьотов, рап-лантов. Восем тисяч п... них...

— Деж то ти вичитав таке? — спитав глумливо Григір.

— У газетке, Кієвляніне.

— Це так виходить: — засміявся Петро, — ми бемо та тікаємо, а німця біють, та він усе наступає вперед. Загуб сміх. Зосим не спантеличився.

— Нет, правда! Теперича наша берьоть. Ставка собчаєть...

— Чули ми вже ті собчення, — махнула рукою дядина, щоб допекти Зосимові.

— Хвалити Бога, три роки чуємо, — муркнув Кондра, похнюпившись.

— Нет, верно. Па всеї Расії служать благодарственный малебень.

— Про мене, най і так. Мені однаково.

Кондра Тешук сидів біля Григора, руками сперши-ся об стіл. Зажуряність і втома згорбили йому плечі.

— Сина мені все одно не вернуть, — зітхнув і поволі підвівся. Звернувся до Палія.

— Дай мені, мойку, цю книжечку свою. Завтра неділя, прочитаю трохи.

Григір подав йому книжку.

— Пакажі, Кандраша. — протягнув руку Зосим.
 — Нащо тобі?
 — Пасматреть, канешно.
 — Це не про таких, як ти, писано, Зосиме, — спокійно обізвався Григір.

— Как не про меня? — Крутенко ображено струснув головою, сягаючи настирливо по книжку.

— А так, що не лізь, коли не тобі дають.

— Кому ти гавариш — не лезь! А? — визвірився Зосим. — Думаєш, я не знаю? Я знаю, што ето за книжка, — мазепінская, запрещонная.

— Якаб не була, — тобі нема діла до неї.

— Вот, а можеть как раз есть.

— То не у мене в хаті, — промовив якомсь твердо Палій і насунився мов ніч. Тоді Зосим розтібнув піджак і ткнувся пальцем у груди.

— Відал?! — показав значок «саюза русскаво народа». — Так знай, а то ти, брат!.. Я знаю, какія ти пісьма з фронту прислал.

— Іди ти, мой, з моєї хаги, бо як я тобі причеплю значок...

Палій підвівся з лави й протягнув стегна.

Дядина аж сплеснула руками.

— І чого ця зараза ходить та напасть на людей наводить? Бігає з донсами у поліцію. До мене причепився був, тепер до Ригора. Кололо твою ма! Щоб ти рачки з тієї хати виліз!

— Вот і пасідіш, — кинув у її бік злісно Зосим.

— Як тра буде, то й посидю та не за крадіяні коні.

— З ким ти балакаєш, Явдохо? — промовив гнівно

Палій. — Плюнь йому межн очі тай годі.

Зосим хутко присупив до дверей і враз обернувся.

— Ти тож сматрі, каби не пасідел.

Тоді григорове обличча зразу потемніло, збіглося якомсь. Очі блискавкою мигнули.

— Ти ще мені будеш грозити? Лякати прийшов ось у мой хаті? Босяче якийсь!

Ляснуло раз, другий. Зосим заточився.

— Ану, бери його, Сапроне, звідам!

Сапрон підхопився та витяв Крутенка навідлів у вухо. Зосим знов подався на Григора. Цей в свою чергу вгатив його п'ястуком межі очі. Потім вхопив за пазуху біля горла і почав ним трусити.

— Кого ти прийшов лякати? — харчав палієвий непалієвий голос. — Кому ти грозити, сучий сину?!

— Так йому, так падлюці! — піддавала охоти Сапрониха.

Пхнув ним у двері. Двері відскочили. Виволік у сінці, звідам на двір та жбурнув ним у темність.

Тиша. Тільки прискорений палієвий віддик. Бровко рванувся, кинувся на когось. Десь за ворітьми через хвилину крик:

— Гвалт, гвалт! Бють! Каравул! Спасайте, хто в Бога верить!

Але вітер і гавкіт собак заглушили цей крик.

Ідуть дні рядочком, як гусей сизих шнур.

У неділю під вечір приходить телеграфіст Євмень з пошти.

У нього чорні кучері. Очі ясні, зоряні.

Приносить газету й обидва з Григором читають.

Потім захоплено каже Євмень:

— А таки розвалюється.

-- Поможі їй Боже!

-- Видно зі всього, що приходить кінець. На фронті все гірше. У середині струхлявіло все до краю. Від голови почало вже гнити. Не спасеш. У Петербурзі...

Виймає з кешені листок, подає Григорові.

— Коби хутчій валитися до чорта! Тая Расія!

Страшно вимовити. Таке грізне могутнє слово. Сотки років віком домовинним лежить на душах народів. «Можна сказати, перве государство у мирі», — як каже дядько Кондра, а телеграфіст Євмень з дитячою посмішкою так сміло ним жбурляє.

Лице в телеграфіста Євменя смугляве аж оливкове. Губи як вишня.

Вишивана сорочка, застіжка червона.

Сидить за столом поруч Палія. Читає вголос: «До живих і мертвих».

Дарка напроти руки поклала на столі, сперла на них підборіддя. Очей замислених не зводить з Євменя.

...»Не шукайте, не питайте того, що немає

»І на небі, а не тільки на чужому полі.

»В своїй хаті своя правда і сила і воля«...

Голос Євменів тремтить зворушено. Очі займаються патхеним блеском, палають під чорними кучерями.

»Схаменіться! Будьте люде, бо лихо вам буде!

»Розкуються незабаром заковані люде.

Настане суд, заговорять і Дніпро і гори,

І потече сторіками кров у синє море

Дітей ваших...«

Телеграфіст кладе на столі «Кобзаря» й усміхнено відходить. Потім знов ідуть дні. Рядочком сизим ідуть, як журавлинний ключ.

У Пилипівку вийшли «повідстки» на суд. Дядинні досі за образу царя. Кондрі Тещукові, Палієвій Настці та Дарці за свідків.

Мусів Сапрон наймати «адуката», запрягти «лошата» до гренджолів та їхати на суд до міста.

Низька закопчена зала. Цар і царниця над столом. Повно народу, в коридорі, попід стінами, на лавках.

Біля дверей грізний, важливий возьний. Наказуючим голосом кидає людьми туди і сюди.

— Тіше! Прашу вийти! Вайдіте!

— Це десь самий старший, — думає перелякано і з решпектом Дарка.

Врешті з'являється справді «самий старший». Жовтий, в золотих окулярах, грізний, з хрестом та стьожею на грудях.

Іде перша справа за образу царської величі, друга за самогонку. Потім знов за царя. Четверта за покрадене сало. Пята знов за самогонку. Аж допіру дядинина.

Перекликають свідків. Тоді в залі об'явився Зосим.

З рукою в кешені, у новому піджаку. Згорда кидає погляд на дядину.

Присягають свідки.

Дарка з цікавістю стежить, як мама й дядько Кондра повторяють за суддею присягу, потім богомільно цілують хрест і книжку. Мати її підсадує, вона теж цілує. Потім лютий панок виганяє їх всіх із салі. Залишається тільки Зосим.

На коридорі правдаються посварені люде. Бються по руках, лаються, грозять одні одним. Герготять жиди. Хвилинами счиняється такий гамір, що слів не чути. Тоді з тріскотом відчиняються двері й грізний голос возьного заморозує все зразу. — Тіше там!

Притихає. Жага людська шепоче хартаво, вимахує руками, виблискує очима. Знов відчиняються з ломотом двері. Викликають дядину. Дядина сякається й не кваплючися, з гідністю, держучи в обох руках хустину на животі, — йде. Таємні двері справедливості замикаються за нею. Тоді дядько Кондра, Сапрон і Настка мов магнітною ниткою притягнуті подаються вухами до цих дверей. У дядька Кондри лице мов витесане із каменя, скупчене, поважне. Дядько Сапрон роздзавив рот, голу розчухрану прихилив. Слухають.

Враз несподівано двері відчиняються й грізно падає з порога:

— Не падслушівать!

— І як він догадався? — думає Дарка зі святобожним подивом, приглядаючись до старенького возьного. — Він усе чисто знає, так як Лозецький. Він десь характерник.

— Анастасія Палей! — вигукнув урочисто від порога чудодій. Мати зникає за дверима в залі. Через хвилину викликають Дарку. Дядько Сапрон підштовхнув її. Хутенко і відважно пішла.

— Больше нічево не знаєте? — питає маму суворий суддя.

— Больше нічого, бо як я прийшла з міста, то вони вже сварилися.

— А ето ваша доч? — показує жовтий палець на Дарку.

— Моя.

— Ну, что скажеш, девочка? Ти слыхала, как эта женщина ругала государя імператора?

Дарка дивиться трохи перелякано, трохи безтямно на золоті окуляри й обскубану борідку. Мовчить.

— Ти ету женщину знаеш? — силкується на лагідність жовчне, зідливе обличчя. Вона зводить здивовані очі з судді на дядину; каже схвильовано ковтаючи слизу: це дядина Явдоха.

— Ну, вот! Дядина Явдоха. Ана ругала государя? Тагда около церкви, помниш, детка?

Дарка заперечує головою.

— Как? Твая дядина Явдоха, значіт, нічево не гворіла на государя, на царя?

— На цара?!.. Вони тільки казали, що цар дурний, — каже Дарка тихо і зводить чомусь очі на царські партрети.

— Ах, значіт, ана гаваріла на царя... Гум... Нда... А больше нічево не гаваріла?

Поверх золотих обвідок дивляться на Дарку дві каламутні, безколірові плями.

— Ні, вони ще казали, що Зосим дурний такий самий як цар.

Жовтосіре обличчя повертається до другого жовтосірого обличчя за столом і каже щось півголосом. Той пише.

В камері тихе порушення. Несмілий шелест сміху.

Дарка повертається хутенько й біжить, шовгаючи чобітьми, до мами. Входить дядько Кондра. Розгублено оглядається, кладе шапку в кутку на підлозі й повен покірливої поваги, стає перед суддією.

— Что вы знаете, свидетель, по етому делу?

Кондра здвигає плечима. Мовчить заклопотано.

— Как ето било? — різко повторює суддя.

— Це так було, господин суддя. Ми всі сиділи, як звісно мужики, у неділю, в полудень на майдані. Зна-

читься от: я, Сапрон Бондар, їхня жонка — ця сама Ялдоха і доч їхня, значить, моя невістка з дїтьом, потім надійшла Палієва Настка. Більше, кажись, нікого їй не було крім рибльонков, що бігали. Так, що нікого більше.

Сидимо тай балакаємо за всякі, мужицькі діла, най господин суддя звиняють, как вроді там за худобу, за те, за се. Та за війну зайшло. А Сапрониха, значить, ета женщина, давай ляяти усіх. Як пійшла, як пійшла. Без усякого розбору, як уже звісно, баба. І такі і сякі. Най пан суддя вибачають, самого царя дурнем обізвала.

— Значить, ви ето слыхали?

— Слыхал, авжеж. Достоменно слыхал. Кажуж їм: мовчїть, кажу, женщина ви без поняття. Щож він кажу тому винен, що Бог дав йому такий розум? Тож усе од Бога. А Зосим, значить, у ту пору...

— Слушайте, свідетель! — заревів суддя, витріщившись на Кондру. — Ви панімаєте, что ви сказали?

— А тож. Яж толком кажу, господин суддя: защож його, кажу, ругати, хоч би їй нашого царя? Раз йому так Бог дав, що-ж він тому винен? Усьо-ж од Бога.

— Да слушайте, свідетель! — гримнув розлючений суддя. — Ви панімаєте, что ви гаварїте?

Дядько Кондра заклїпав розгублено наївними, болючими очима. Обтер сльозу їй зворушивши раменами продовжував добродушно:

— Яж кажу, ваше благородїє, усьо чисто попорядку, як було. Як вони стали ругати самого царя, а Зосим в ето уремня надійшов та до них. А вони їщо хуже. Просто без сознания уже цим язиком, і сякий і негакїй і дурний. Я їх, звиняюся, за спідницю, щоб замовкли, а вони ще гірше. Так наче сумашедшая, не панімаєть, што їй говорить. Яж кажу їм: защож його ругать, раз йому Бог...

— Давольно, — простогнав суддя, махнувши рукою.

Дядько Кондра з тією самою покїрною повагою відійшов навіщпиньках набїк і станув коло своїх людей.

— А щоб же вам так ваші діти свідкували, — зашопотіла йому в саме вухо дядина.

— Присягнув, то й мусів, — вишувато здвигнув плечима Кондра. — Хібаж я вас не сіпав за спідницю?

— Тише там! — гримнуло від порога.

— Адукат, адукат!

Високий, білобрисий, у фракці «руський німець» оборонець Кравз станув біля пульта й кашлянув.

Дядьки побожно поперехилиювали набік голови, Сапрониha аж виступила назу кроків наперед.

«Адукат» говорив. Хто його розбере, що говорив. Якись там закони всілякі. Допіру, як промовив: що виновата ета бедная женщина, что ана любіт Расію? Єйю баліт сердце за родіну, — усі зі співчуттям зітхнули, а дядина закивала ухвально головою. Губи їй затрусилися й сльози потекли по обличчі.

— А тож ні? Може неправда? — промовила голосно.

— Скільки їх, цих процесів, за образу маестату, проходить тепер через цю залю? — продовжував «адукат» з палом. — Хіба це не крик «набалевшей русской душі»? Крик цілого народу?

Повів очима по залі, по скупчено-співчутливих обличчях.

Суддя вліпив у нього тигрячий зір. Мовчав.

— Ця бідна жінка, — мовив адукат далі — це тільки доказ масових настроїв «русской деревні». Я прошу помилувати її. Вона невинна. Голос тієї жінки — це «глас народа».

В алькогольно-преферансових очах судді відбилася тупа розпука. Адвокат вклонився. Скінчив.

Дядині присуджено місяць холодної без заміни штрафом.

Виходила з суду запишана, спокійна, вдоволена «адукатом».

Підходили коляди. Каркало гайвороння. Сипав сніг. Химерні дерева гаптовані по вікнах. Тоді прийшла «бу-

мага», що кликала Григора на фронт. Ледве став поправлятися. Поїхав на комісію.

— Ето ти, братец, займаєшся паліткою? — спитав повітовий лікар. — Вот, поедеш на пазіції — там тебе вибють палітку з башкі.

Признали «впалне здоровим» та здатним до бою. Поїхав. І всім ясно було, чому і з чнеї послуги не дали Палієві вигоїтися вдома до визначеного часу.

Знов у хаті пусто. Тільки піч тепла горне до себе як мати старих і малих. Настка з Зіньюю у дворі біля білизни. Діти туляться коло бабки Лукії, піря помагають скубти.

Бабка про давнину, коли ще її самої не було. Як запалася у нашім селі колись церква — там, де ця глибинь біля греблі. Там утонув колись з кіньми Карпо Самчишин, а ще перед тим, років тому з п'ятнадцять дочка дядька Кондри — Харитя, дівчинна, що в селі такої не було досі та хутко не буде.

Пересовується давня, як поживкла книга, хроніка села. Події далекі, страшні, яких може й не було ніколи.

Вітер на дворі казиться, жбурляє у вікна пригорщами снігу. Коза-дереза півбока обдерта тупотить по-під вікна. Скриплять ворота, а дід у червоних чоботях кричить десь на внуку. У комніні відьма заводить з люті. Жвавий та бадьорий Івасик-Телесик плигає з припічка на білім гусакові. Веселий, ясноокий летить шукати свою добру маму.

Часом пересовується понура тінь каньовського пана, що заставляє молодицю зазулею на дубі кувати, та стріляє до неї з рушниці.

Багато чудних, страшних казок знає бабка Лукія й не знати де казка, а де правда.

В суботу ввечері й по неділях сходяться до настної хати з кужелем молодіці. Кондриха, Зіня з Корнійчиком, Устя, що в неї теж вбило на війні чоловіка та інші сусідки. (Дядина саме тоді відсидювала кару). Заходив Кондра, Петро безногий, часом дід Каленик. Молодці цокотіли про всячину, судили, перебирали по

кісточках, то Могрю, то Палажку; як на який день. Перетрусували давнє, пророчили на майбутнє. Зігхали. Розповідали про свої болячки, про всякі дання та навроки. Натякали недомовками, пошепки, якщо зайшло за соромищке діло. Сякалися та обтирали сльози.

Тієї зими Дарка наслухалася річей незвичайних,, страшних та непохитно правдивих, що світ, і так повец понурої мітничности, захмарився перед нею ще більше.

— Деж таки, людоньки добрі! Входу я до хліва рано, а воно зпід корови завбільшки озтакеньке-о, — шусть! А я назад тай перехрестилася. А щоб-же ти, кажу, не дождала сонця побачити ще сьогодні! Коли оце лии, а вона стоїть на порозі, щ. й посміхається.

— А кого це ти, каже, Маріє, кленеш?

— А хоч би, кажу, ї тебе, суко! Чого тобі тут треба, що удосвіта по чужих хлівах лазиш? Коровам молоко забирати? Пожди, кажу, відьмо! Ще на тебе відьмак знайдеться, що рачки будеш звідсіля лізати.

— Ой, гвалт! Ти не боялася їй таке говорити?

— Отак, як чуеш. А вона тобі, хоч би пару з рота. Спустила очі та й пійшла.

— Хто-ж це, хто, Маріє!

— Та хто-ж би. — Побратимиха.

— О! Цю то вже добре знають. То добра сука.

— А тож. Мій забожився, що як ще раз спіймає...

Перепочили. Веретена мигтять хутко. Коловороток тиркотить. Хтось закашлявся.

— А з Мироном чули, що було?

— Який то Мирін?

— Таж цей, що держить курдибову Теклю.

— Ну то що з ним трапилося?

— Каже: йду собі греблею якомсь вечером, коли дивлюся — ягнятко маленьке, то туди, то сюди йому по-під ноги. Біжить та мекекає. Таке, каже, гарне, біленьке. Бере він його на руки, несе. А воно таке ласкаве, треться.

Доходить, каже, з ним до церкви та тільки руку до шапки, щоб перехреститися, а те ягня йому з рук,

та шобовість просто з греблі в баговиння. Він за тим ягням: на, на, козуня! А воно вже десь аж в очереті обзивається: булаб тобі, каже, козуня.

— Божечку! Ото знайшов. Тьфу! Пропали ти трічі.

— Добре бувби собі до хати приїс.

— Або як раз зі мною було, — обзивається дядько Кондра, — ще як хлопцём був. Пійшли ми якось у п'ятьох пасти на цілу ніч коней. Ще покійний Мока, Карпо Семенюк, Химин батько Іван та я. Поплутали біля яру коней, самі посідали кругом вогню, гріємося. Вже було під осінь. Ночі холоднуваті. Гріємося, шкваримо собі на патичках сало. Кожен трима по партизі хліба, капає тим салом. Балакаємо. Темню довкруги; хоч би тобі зірка. Коли гляну якось у бік, бачу, — сидить. Якраз між мною та Карпом. Геть чисто тобі як чоловік, тільки замість постолів кора на ногах та ратиці. Тримає й собі паличку біля вогню та шкварить щось. Придивляюся, а це, вибачте на слові, засохлий коровлячий кізяк. А Карпо собі, — глип убік та й теж побачив. А тоді якось навідлів як не замахиється, як не витне. Усі схопилися, поналякувалися, а воно у темряві далеко вже хіхікає: — Знає, каже, як бити.

— Ой, матінко! Тож можна вмерти з переляку.

— Атож не можна? Стара-ж Леличиха від чого вмерла?

— Ге, з переляку?

— А тож із чого?

Бабка Лукія хреститься, потім кашляє. Потім каже. Голос її тихий, лагідний. Всі слухають уважно.

Йде якось Леличиха з міста. А ще тоді ні шоси, ні чавунки не було. Давно вже. Було, все стара Леличиха по ярмарках ходить. А то засиділася чогось аж до ночі. Вже й ні підводи не видно, ні людей по дорозі. Йде поспішає, якби хутчій до дому. А була вже осінь. Приморозки брали. Коли наздоганяє її хваєтон, штирі коні і без панів. Сам хурман.

— А куди це ти, каже, молоднице, йдеш?

— До дому, каже, з ярмарку вертаю.

— Сідай, підвезу.

Баба така рада, так дякує красно, лізе під ту буду в хваєтон. Сіла. Іде.

Іде тай іде, іде гай іде, і кінця щось немає. Вже-б давно пішки повинна бути дома. Така вже ніч, що гей. А той везе. Аж зміркувала вже, що воно щось не тее, та давай хреститися. Пречисту й Спаса споминати. Коли дивиться: ні хваєтона того, ні коней, ні хурмана. Вона сама сидить на купині серед болота, кругом мочар, трасовиня таке, не пройти, не переплисти. То сиділа так до раня: і цілий день і знов цілу ніч. Аж на третій день побачили люде, то насилу дістали бабу з тієї купини. Такий непрохідний мочар був.

— Як ви, бабо, залізли сюди? — питають. А вона ні жива, ні мертва. — Так і так розповідає. А через днів три померла, запричастившись. Отаке бува, людошки добрі.

— Це усе «він», не на ту пору згадуючи, виробляє. Збиткується з людей.

Де-хто хреститься. Потім дід Каленник посвому, з прицмаком, крутими словами. Про всякі пригоди з «нечистим» та русалками за давніх літ, в нашому селі, як дід у некрути йшов.

Дарка тремтить. Тулиться щільно між Зіньюю та бабкою Лукією. Очі її горять великим зацікавленням ляком.

— А знаєте, — цей Лозецький недобрій на обхід, — обзивається Устя.

— Або що?

— Я його здибала оце якось на греблі біля тієї калюжі, а він станув та її каже: обходьте.

— Або ви, питаю, тяжкі на обхід? А він сміється. Я стала та й чекаю, щоб таки пройшов собі, бож він нібито якийсь панок. То він як обійшов мене, то як взяло мене на другий день кольками по під ребра. Днів зо три не могла дихнути. Аж свекруха мусіла підкурити свяченим зіллячком, то відлягло трохи.

-- Кажуть, що він і даня може дати.

-- Го! Такий то все може.

-- А тож. Відколи все сидить у тому млинні сам як палець. Навіть сторожа не тримає. Стільки років відлюдником жне, постарів серед очерету — то не буде знати?

— Чому ні. Тож Савка мій божитья, що бачив у нього ріжки. А раз якось ночував у млинні з борошном, то присягається, що...

Далі Дарка не чує. Сиза сон-птаха безшелесно злетіла їй на віі.

— —

Гомоніли довго притаєними голосами довгі зимові вечорі. Дива страшні, неймовірні. Хрестилися. Зітхали. Так, так. На кожному місці чига на мужика якась таємна, лиха, непередбачена сила. Зазіха на його працю, на його добро, на тіло його й душу. І ні звідки ніякого рятунку. Оден Бог тільки у високих височинах, а тут на землі?!.. Усе проти мужика взялося. Війна тая. Лихоліття. Тільки дві ще лишилося спасенні сили: цар та самогонка. І то вже...

Сумно кивають головами. Зітхають. Бідні, мов ті сліпі цуценята, закинуті серед ночі на широкий шлях.

Гаска блимає сонно. Рухаються тіні по стінах. А навкруги ніч чорна, глупа. Хочби де зірка одна тая.

Матінко, рятуй! Яка темна ніч.

Здолбунів. 1925 — 28 рр.

ПІСЛЯСЛОВО

В черзі книжок, виданих дотепер «Українською Бібліотекою», книжка Галини Журби — «Зорі світ заповідають...», займає своєрідне становище. Вже те саме, що була вона одиноким зпоміж кількадесяти творів, надісланих на конкурс «Української Бібліотеки», який тільки з формально-технічних причин не був відзначений першою нагородою, свідчить дуже вимовно в її користь.

Твір Галини Журби заслугував на відзначення всіми своїми прикметами, що в літературному творі рішають про його вартість й надають йому тривкість творчого досягнення.

Зміст і тонка режисерія фабули, в якій не відчувається нічого штучного, силюваного, як то кажуть, паперового, вникливий підхід і глибоке умотивування психології персонажу, чутка й всестороння обсервація й нарешті справді мистецьке — широке в загальних обрисах, а тонке й цизельоване в подробицях, оформлення, відбігають далеко від денникарської шабляновості й неохайности, якими націхована більшість белетристичних спроб повоєнної доби нашої літератури.

«Зорі світ заповідають», це, закрєна на епос, картина дореволюційного побуту волинського села, в якого душевних нетрах дрімає не тільки незаспокоєна тяга до землі, як до основи селянського добробуту, але й предмету сердечного, хоча інстинктивного, неопрограмленого укохання, заради збережених у ній прадідівських традицій і незасованих візій майбутнього. Могутня символіка далеких і величніх «київських країв», впоряд з тою прадідівською кровю, що то, невідомо коли, витрискувала з землі на зріст чоловіка, а нині промовляє куди сильніше до народньої душі, аніж те,

промовляє куди сильніше до народньої душі, ніж те, що писано в книжках на основі архівних матеріалів та документів.

«Зорі світ заповідають», це книжка, яка не словами, але автентичними картинами живих, щирих і безпосередніх людей, переконує нас у всесильности того, що цілими століттями переходило в кров і кість, в душу українського села. Якимиз марними, неістотними залишаються на тій душі чужі, насильно чи штучно творені наслоєння!

В книжці Галини Журби, якої поодинокі місця так дуже нагадують творчі жемчуги Стефаника, находимо відповідь на неодно питання, звязане з противенством поміж селянською терпеливістю й покорою а живловим вибухом тої бунтарської крові, що то, невідомо коли, трискала з української землі на зріст чоловіка. В ній теж найдемо відповідь на загадку, як то спокійне, мирке й задивлене в шматок насущного хліба українське село, неждано навіть для тих, що були близькі до нього, піднялося на вершини могутньої Національної Революції в 1917—20-их роках.

В книжці Галини Журби зазначаються ті зорі, що світ заповідають, такі на наших очах...

Галина Журба вступила на літературному полі в 1908. р. з книжкою оповідань «З життя», виданих в Одесі. Тодішній українська критика щиро привітала галановиту дебютантку, яка сталася одною з головних співробітниць мівської «Української Хати» в 1909—13 роках. З черги, в 1919. р. появилася збірка оповідань Г. Журби «Похід життя», в 1921. вишла сценічна картина «Меланка», а в 1923. р. у Празі, появилася теж сценічна картина «Метелиця». Зараз працює Галина Журба над дальшими частинами епопеї, якої першою главою і є «Зорі світ заповідають».

Читайте! Купуйте! Передплачуйте!

Наш Прапор

ілюстрований популярний часопис,
що виходить двічі в тиждень
в четвер і в неділю

„НАШ ПРАПОР“ — приносить у кожному числі статті на політичні, господарські та культурні теми і багато інформацій з цілого світа.

„НАШ ПРАПОР“ — дає в кожному числі обширний огляд української та чужої преси, з якого читач довідується про те, що пишуть другі газети.

„НАШ ПРАПОР“ — інформує про українське життя на всіх українських землях.

КОЖНИЙ ТОЧНИЙ ПЕРЕДПЛАТНИК
„НАШОГО ПРАПОРУ“

дістає що місяця безплатно
ОДИН ТОМ „УКРАЇНСЬКОЇ БІБЛІОТЕКИ“

ПЕРЕДПЛАТА НА „НАШ ПРАПОР“

в краю разом з „Українською Бібліотекою“:

місячно з 1. томом	1 зл. 95 гр.
на 2 місяці з 2. томами	3 „ 70 „
чвертьрічно з 3. томами	5 „ 55 „
піврічно з 6. томами	11 „ 10 „
Річно з 12. томами	22 „ 20 „

закордоном разом з „Українською Бібліотекою“
(12 томів) річно 4 ам. дол. або їх рівновартість.

Нові передплатники „Нашого Прапора“

дістануть всі попередні випуски „Української Бібліотеки“ по надісланні належності за опакування й пересилку, числячи по 35 гр. за 1 том.